

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN NƏZDİNDƏ
SUMQAYIT DÖVLƏT TEXNİKİ KOLLECI

“ Azərbaycan tarixi “

fənnindən mühazirələr

Orta İxtisas Təhsil müəssisələrində
fənnin tədrisi üçün nəzərdə tutulub

SUMQAYIT-2020

Mövzuların adları

1. İbtidai icma cəmiyyəti. Azərbaycan ərazisində ilk tayfa ittifaqları və dövlət qurumları. İlk Azərbaycan dövləti - Manna
2. Azərbaycan e.ə. VII-IV əsrlərdə. Atropatena dövləti. Albaniya dövləti. Mədəniyyət.
3. Azərbaycan Sasanilər dövründə. Girdiman dövləti. Cavanşir.
4. Azərbaycan ərəb xilafətinin tərkibinə daxil olması . Xilafətin Azərbaycandakı siyasəti. Azadlıq hərəkatı. Babək
5. Şirvanşahlar dövləti. Dərbənd əmirliyi. Saci, Salari və Rəvvadi dövlətləri. Şəddadilər dövləti. Tiflis müsəlman əmirliyi.
6. Erkən orta əsrlərdə sosial-iqtisadi həyat. Mədəniyyət.
7. Kiçik summativ qiymətləndirmə - 1
8. Azərbaycan və Səlcuqlar. Azərbaycan Atabəyləri (Eldənizlər dövləti). Şirvanşahlar XI - XIV əsrlərdə.
9. İntibah mədəniyyəti
10. Azərbaycan monqol yürüşləri dövründə. Azərbaycan Cəlairilər və Teymurilərin hakimiyyəti dövründə.
11. Qaraqoyunlu dövləti . Ağqoyunlu dövləti.
12. Şirvanşahlar dövləti XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəllərində. Şəki hakimliyi. Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyi. XIII-XV əsrlərdə. Mədəniyyət.
13. Səfəvilər dövlətinin yaranması və yüksəlişi. Səfəvilər dövləti XVI əsrin son rübündə. Səfəvi lər dövləti Şah I Abbasın hakimiyyəti illərində
14. Kiçik summativ qiymətləndirmə - 2
15. Səfəvilər dövləti XVII əsrin II yarısı - XVIII əsrin əvvəllərində . Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf xüsusiyyəti
16. Səfəvilər dövründə mədəniyyət
17. Azərbaycan torpaqlarının azad olunması uğrunda mübarizə. Nadir şah.
18. Quba xanlığının birləşdirilməsi siyasəti. Şəki xanlığı. Car-Balakən camaatlığı. Qarabağ , Naxçıvan və İrəvan xanlığı..
19. Cənub xanlıqları. Ağa Məhəmmədin mərkəzləş-dirmə siyasəti.
20. Xanlıqlar dövründə sosial-iqtisadi həyat
21. Xanlıqlar dövründə mədəniyyət
22. Kiçik summativ qiymətləndirmə - 3

Mühazirə -1

İbtidai icma cəmiyyəti.

Azərbaycan ərazisində ilk tayfa ittifaqları və dövlət qurumları. İlk Azərbaycan dövləti-Manna.

Azərbaycan ərazisində insanlar ən qədim zamanlardan yaşayırlar. Təsadüfi deyildir ki, ölkəmizdə ilk insanın təşəkkülündən e.ə. XII minilliyədək olan mərhələni əhatə edən Paleolit (Qədim Daş) dövrünə aid 40-a yaxın abidə aşkara çıxarılmışdır. Qarabağda Azıx və Tağlar, Qazaxda Dəmcılı və Daşsalahlı, Lerikdə Buzeyir, Naxçıvanda Qazma, Kəlbəcərdə Zar, Mingəçevir yaxınlığında Qaraca belə abidələrdəndir. Füzuli şəhərinin yaxınlığında, Xocavənd rayonu ərazisində yerləşən Azıx mağarası dünyanın ən qədim mağara düşərgələrindəndir. Görkəmli alim Məmmədali Hüseynovun 20 ilə yaxın apardığı tədqiqatlar göstərmişdir ki, Azıx mağarasında və onun ətrafındakı Quruçay dərəsində həyat təxminən 2 milyon il əvvəl başlanmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı Azıx mağarasında böyük ocaq yeri aşkar edilmişdir. Bu, Qədim Daş dövründə insanların oddan istifadə etmə bacarıqlarını göstərir. 1968-ci ildə Azıx mağarasında 350-400 min il bundan əvvəl yaşamış ibtidai insanın (azıxantropun, yəni Azıx adamının) daşlaşmış alt çənə sümüyü tapılmışdır. Bu tapıntı dünyanın ən qədim insan məskənlərindən birinin Azərbaycan olduğunu təsdiq edir. Cəmiyyət tarixinin erkən pillələrində ibtidai insanlar ayrı-ayrı birliklər halında yaşayırdılar. “Ulu icma” adlanan belə kollektivlər möhkəm, daimi deyildi. Qədim insanlar gündəlik tələbatlarını ödəmək, vəhşi heyvanlara qarşı mübarizə aparmaq üçün birgə yaşamağa məcbur idilər. Uzun müddət davam edən Ulu icmanı Qədim Daş dövrünün sonlarında (Üst Paleolit) qəbilə icması və ya nəslə icma əvəz etdi. Bu, alimlərin “ağıllı adam” (Homo sapiens) adlandırdıqları yeni insan növünün meydana gəlməsi ilə bağlı idi. İnsanların qan qohumluğuna əsaslanan və ana xətti ilə müəyyən edilən birliyi - qəbilə icması ulu icma ilə müqayisədə daha möhkəm, mütəşəkkil kollektiv idi. Cəmiyyətdə, əsasən, anaxaqanlıqın hakim olduğu bu yaşayış forması Tunc dövrünə qədər mövcud olmuşdur. Azərbaycan ərazisindəki dünya əhəmiyyətli qədim insan düşərgələrindən biri də Qobustandır. Bu abidə Bakı şəhərindən 55 km cənubda, Xəzər dənizinin sahillərində yerləşir. Burada Mezolit – Orta Daş dövründən (e.ə. XII – VIII minilliklər) başlanan həyat on min ildən artıq davam etmişdir. Qobustanı dünyaya tanıdan buradakı qayalar üzərinə həkk edilmiş minlərlə təsvirdir. Onların arasında insan və heyvan rəsmləri, ov və müasir “Yallı” oyununu xatırladan rəqs səhnələri vardır. Mezolit dövrünün ən böyük kəşfi olan ox və kamanla silahlanmış ovçu təsvirləri də diqqəti cəlb edir.

Neolit inqilabı. Mezolit dövründən sonra gələn mərhələ Neolit - Yeni Daş dövrü adlanır. E.ə. VIII minilliyin sonlarından VI minilliyin ortalarına qədər davam edən bu dövrdə ibtidai cəmiyyətin təsərrüfat həyatında çox mühüm yeniliklər baş vermişdir. Naxçıvanda, Gəncə-Qazax bölgəsində, Təbriz ətrafında, Qobustanda, son illər isə Tovuz rayonundakı Göytəpə, Ağcabədi rayonundakı Kamiltəpə yaşayış yerlərində Neolit dövrünə aid sümükdən və daşdan düzəldilmiş toxalar, oraq dişləri, çəkiç, balta və s. alətlər tapılmışdır. Bu alətlər istehsal təsərrüfatının yarandığını, əkinçilik və maldarlığın meydana gəldiyini göstərir. Təsərrüfatın inkişafı ilə əlaqədar əhalinin böyük bir hissəsinin oturaq həyata keçməsi onların arasında müxtəlif sənət sahələrinin meydana gəlməsinə zəmin yaratmışdır. Saxsı qabların hazırlanması Neolit dövrünün ən böyük nailiyyətlərindən idi. Bu dövrdə insanlar daş alətləri cilalamağı və deşməyi öyrənmiş, toxuculuqla məşğul olmuşdular. Bütün bunlar ibtidai cəmiyyət tarixində əsl inqilabi dəyişikliklər idi.

Metalla ilk tanışlıq. Dulusçuluq sənətinin yaranması, saxsı qab istehsalı Azərbaycanda metallurgianın meydana gəlməsində mühüm rol oynadı. Gədəbəy və Daşkəsən rayonlarında, Qarabağın dağlıq hissəsində zəngin mis yataqları aşkarlandı. Ocaqdakı istinin təsirindən tez ərilyən və yeni forma alan mis yumşaq materialların (parça, dəri) emalında istifadə olunan alətlərin düzəldilməsi üçün əlverişli idi. Misdən iynə, biz, balıq tutmaq üçün qarmaqlar hazırlanır, muncuq, üzük, qolbaq kimi müxtəlif bəzək əşyaları düzəldilirdi. Mis emalının başlanması ilə səciyyəli tarixi mərhələ mis-daş mənasını verən Eneolit dövrü adlanır. Azərbaycanda bu dövrə - e.ə. VI–IV minilliklərə aid çoxlu yaşayış məskənləri aşkar edilib öyrənilmişdir. Buradakı evlər çiy kərpic və möhrədən tikilirdi. Eneolit dövründə torpağı toxa ilə yumşaldırdılar. Buna görə də o dövrün əkinçiliyini “toxa əkinçiliyi” adlandırırlar.

Tunc dövrü. E.ə. IV minilliyin ikinci yarısında Eneolit dövrünü Tunc dövrü əvəz etdi. Təxminən iki min il davam etmiş Tunc dövrü üç mərhələyə ayrılır: Erkən, Orta və Son Tunc dövrü. Erkən Tunc dövrü Azərbaycanda Kür-Araz mədəniyyəti kimi də səciyyələnir. Bu dövrdə toxa əkinçiliyi xış əkinçiliyi ilə əvəz olundu. Köçmə (yaylaq) maldarlığı meydana gəldi. Əkinçiliyin maldarlıqdan

ayrılması ilə Birinci böyük ictimai əmək bölgüsü baş verdi. Təsərrüfatda kişi əməyi ön plana keçdi və Eneolit dövrü üçün səciyyəvi olan anaxaqanlığının yerini ataxaqanlıq tutdu. Tunc dövrü məskənlərində bir neçə qəbilənin birləşdiyi tayfalar yaşayırdı. Babadərviş (Qazax), Kültəpə (Naxçıvan), Sərkərtəpə (Xaçmaz) yaşayış yerlərində xüsusi ibadət evlərinin tikildiyi müəyyən edilmişdir. Azərbaycanda e.ə. III minilliyin axırlarından başlayan Orta Tunc dövrü 600 ilə yaxın davam etmişdir. Bu dövr möhkəmləndirilmiş yaşayış yerləri, zəngin avadanlıqlı dəfn abidələri, əmlak və sosial bərabərsizliyin artması, böyük tayfa ittifaqlarının yaranması ilə səciyyəvədir. Sənətkarlıq başqa istehsal sahələrindən ayrılıb müstəqil sahəyə çevrilmiş, İkinci böyük ictimai əmək bölgüsü baş vermişdi. Azərbaycanda ilkin şəhər mərkəzlərinin yaranması da bu dövrə təsadüf edir. Naxçıvanda (II Kültəpə, Oğlanqala), Urmiya ətrafında (Göytəpə) və Qarabağda (Üzəriktəpə) tədqiq olunan bir sıra yaşayış məskənləri Qədim Şərqi ilkin şəhər mərkəzlərinə xas xüsusiyyətlərə malik idi. E.ə. I minilliyin əvvəllərində dəmirdən istifadə geniş miqyas aldı. Muğanda Uzuntəpə adlanan yerdə dəmir tiyələri və tunc dəstəkləri olan qılınclar tapılmışdır. Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə Üçüncü böyük ictimai əmək bölgüsü yarandı: tacirlər qrupu sənətkarlardan ayrıldı.

İbtidai icma cəmiyyətinin tənəzzülü. Tunc və Erkən Dəmir dövründə əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıqla yanaşı, müharibə və hərbi iş əsas məşğuliyyətə çevrilmişdi. Ölkəni, əhalini və onun əmlakını yadelli basqınlarından qorumaq məqsədilə müdafiə tikililəri inşa olunurdu. Naxçıvanda, Azərbaycanın digər qərb bölgələrində 100-dən çox “siklopik”, yaxud “təpəgöz” qalaları adlanan tikililərin izləri bu gün də qalmaqdadır. İcmanın ümumi təsərrüfatının dağılması nəticəsində qəbilə ağsaqqalları varlanmağa başlayırdılar. Ən yaxşı torpaq sahələri, mal-qaranın çoxu onların əlinə keçirdi. İbtidai kollektiv əmək öz əhəmiyyətini itirirdi. Hərbi işlərə rəhbərlik üçün döyüşçülər özlərinə başçı seçirdilər. Müharibələrdə ələ keçirilən qənimətin çoxu da başçıya və ağsaqqallara çatırdı. Artıq onların məzarları sırayı icma üzvlərinin qəbirlərindən fərqlənirdi. Qarabağda Xocalı, Oğuz rayonunda Kərimli və başqa kurqan tipli qəbirlərdə rast gəlinən qiymətli əşyalar Azərbaycan ərazisində mülki bərabərsizliyin dərinləşməsindən və ibtidai icma cəmiyyətinin dağılmasından xəbər verir.

Azərbaycan ərazisində ilk tayfa ittifaqları və dövlət qurumları. İlk tayfa ittifaqları. Keçmişdə Azərbaycanın cənub-qərb torpaqları Mesopotamiyanın inkişaf etmiş quldar cəmiyyətləri ilə qonşuluqda idi. Bu əmil ölkəmizin şimalı ilə müqayisədə cənubunda iqtisadi, siyasi və mədəni proseslərin daha sürətlə getməsinə zəmin yaratmışdı. Münbit torpaqlar və var-dövlət uğrunda şiddətli mübarizə gedirdi. Belə şəraitdə qohum tayfalar birləşib iri tayfa ittifaqları yaradırdılar. Bir-birinin qonşuluğunda yaşayan bu tayfalar ümumi mədəniyyətə malik idilər: onlar bir dildə, yaxud da bir dilin müxtəlif ləhcələrində danışıq, eyni tanrılara sitayiş edirdilər. Urmiya gölü ətrafında kuti, lullubi, hurri və b. böyük tayfa birlikləri formalaşmışdı. Su və turukki tayfaları Lullubi tayfa ittifaqında birləşmişdilər.

Aratta. E.ə. III minilliyin birinci yarısında Urmiya gölünün cənub-şərqində meydana gələn Aratta Qədim Şərqi ən qədim dövlət qurumlarından biri olmuşdur. Bu ölkəni ensi rütbəsi daşıyan hökmdar idarə edirdi. Şumerdə bu rütbə ali kahinə, hökmdara şamil olunurdu. Arattada hərbi məsələlər məclisdə müzakirə olunsa da, son qərarı hökmdar verirdi. “Enmerkar və Aratta hökmdarı” adlı şumer dastanında göstərilir ki, Aratta İkiçayarasına yaxın dağlıq bir ölkədir. Buradan İkiçayarasına qiymətli metal, tikinti materialları, o cümlədən lacivərd daşı (lazurit) aparılırdı. Orta əsr qaynaqlarından məlumdur ki, qiymətli lacivərd daşı Azərbaycanda da hasil olunurdu. Aratta əhalisi Şumerlə mal mübadiləsi aparır, məbəd tikintisi ilə əlaqədar ustalar Şumerə çağırılırdı. Əhali əkinçiliklə də məşğul olur, buğda və noxud becərdilər.

Kuti dövlət qurumu. E.ə. III minilliyin ikinci yarısında Urmiya gölünün cənub-qərbində Kuti dövlət qurumu yüksəlməyə başladı. O, Akkad dövlətinə qarşı mübarizədə yaranmış və möhkəmlənmiş, hətta Şumer şəhər dövlətlərinin himayədarına çevrilmişdi. İkiçayarasının sakinləri cəsur və döyüşkən kutiləri “dağ əjdahaları” adlandırırdılar. E.ə. XXII əsrin əvvəllərində kutilər Akkad dövlətini süquta uğratdılar. İkiçayarası bir əsrə yaxın müddətdə onların hakimiyyəti altına keçdi. Kuti dövlət qurumunun ərazisi şimalda Urmiya gölünün qəribinə, cənubda isə İran körfəzinə qədər uzanırdı. Kutilər Akkad və Şumerin idarəetmə qaydalarını öyrəndilər. Onlar hakimiyyətin irsən deyil, seçim yolu ilə ötürülməsinə üstünlük verirdilər. Vilayətlərə canişinlər təyin olunurdu. İdarəetmədə onlara kifayət qədər müstəqillik verilirdi. Zəbt olunmuş ölkədə idarəçiliyin yerli məmurlara həvalə olunması kutilərin mövqeyini zəiflətdi. İkiçayarasında sonuncu kuti hökmdarı Tirikanın hakimiyyəti cəmi 40

gün çəkdi. O, üsyan nəticəsində devrildi. Bu hadisədən sonra kutilər Urmiya gölü hövzəsində də əvvəlki qüdrətlərini və mövqelərini itirdilər.

Lullubi dövlət qurumu. E.ə. III minilliyin ikinci yarısında Urmiya gölündən cənubda Lullubi dövlət qurumu meydana çıxdı. Xırda hakimləri özünə tabe edən hökmdar İmmaşqun qaynaqlarda “Lullu (bum) ölkəsinin padşahlar padşahı” adlanır. O dövrdə Akkad dövləti işğal yolu ilə öz ərazilərini genişləndirməyə çalışırdı. Bol sərvətə və zəngin təbiətə malik qədim Azərbaycan torpaqları da Akkad hökmdarlarının diqqətini cəlb edirdi. Lakin güclü ordu yaradan Lullubi hakimləri bu təcavüzün qarşısını aldılar və ölkənin azadlığını qoruya bildilər. Anubanininin hakimiyyəti illərində Lullubi dövlət qurumu daha da qüvvələndi, ölkənin ərazisi xeyli genişləndi. Mixi yazı ilə tərtib olunmuş “Qələbə sütunu” adlı kitabədə Anubanini öz uğurlarından bəhs edir. Dağlıq ərazidə yaşayan lullubilər taxıla ehtiyac duyurdular. Onlar Mesopotamiya şəhərləri ilə ticarət əlaqəsi qurur, mal-qaranı taxıla dəyişirdilər. Lullubilər də kutilər kimi Səma, Günəş, Ay, Bərəkət və Məhəbbət tanrılarına sitayiş edirdilər. Anubanininin “Qələbə sütunu” abidəsində Səma tanrısı Anum başda olmaqla bu tanrıların akkad dilində adları çəkilir. E.ə. III minilliyin sonunda Kutu və Lullubi dövlət qurumları süquta uğrayıb xırda vilayətlərə parçalandılar. Turukkilər Urmiya gölü ətrafında mühüm siyasi qüvvəyə çevrildilər. Kutu, lullubi, su (şubar) və digər qonşu tayfaları birləşdirən turukkilər müstəqil siyasət yeritməyə başladılar. Bu isə qonşu Babil, Assuriya kimi qüdrətli dövlətlərin xoşuna gəlmirdi. Onlar tez-tez Urmiya ətrafı ərazilərə yürüşlər edir, buradakı əhalini əsarət altına almağa çalışırdılar. Lakin düşmən hər dəfə yerli tayfaların güclü müqaviməti ilə rastlaşırdı. Assurlarla toqquşmada qalib gələn turukkilər hətta düşmənin Şuşarra vilayətini ələ keçirmişdilər. Babil hökmdarı Hammurapinin dövründə (e.ə. XVIII əsrdə) bu cəsur tayfalar Babil ərazisinə daxil olaraq orada özlərinə məskən salmışdılar. E.ə. II minilliyin sonlarında Assuriyaya qarşı aramsız mübarizə qədim Azərbaycan tayfalarının vahid dövlət halında birləşməsinin zəruri olduğunu göstərdi.

İlk Azərbaycan dövləti-Manna. E.ə. IX əsrdə Manna dövləti meydana gəldi. Manna adına ilk dəfə e.ə. 843-cü ildə Urmiya bölgəsinə hücum etmiş Assuruya hökmdarı III Salmanasarin kitabəsində rast gəlinir. Manna dövlətinin paytaxtı İzurtu şəhəri idi. Eradan əvvəl yaranmış bütün dövlətlər kimi, Manna da ictimai quruluşuna görə quldar, siyasi quruluşuna görə isə monarxiya dövləti olmuşdur. Mannada hökmdar hakimiyyəti qəbilə-tayfa başçılığından yaransa da, e.ə. VIII əsrdən irsi keçməyə başlamışdır. Ağsaqqallar Şurasının mövcudluğu Manna dövlətinin ibtidai cəmiyyətdən sinifli cəmiyyətə yenicə keçdiyini göstərir. Lakin bu dövrdə Ağsaqqallar Şurası yalnız hökmdar yanında məsləhətçi orqan kimi fəaliyyət göstərirdi. Son qərarı və qanunları hökmdar verirdi. E.ə. VIII əsrdən başlayaraq, Manna dövləti mərkəzləşdirilmiş qaydada idarə olunurdu. Vilayətləri hökmdar tərəfindən təyin olunan canişinlər idarə edirdi. Əhalinin əsas dili qədim türk dili olmuşdur. Assuriyanın basqınlarının davam etdiyi bir vaxtda, e.ə. IX əsrin sonlarında Manna yeni bir təhlükə ilə - Urartu dövlətinin hücumları ilə üzləşdi. Hər iki dövlət Manna torpaqlarını ələ keçirmək üçün kəskin mübarizə aparırdı. E.ə. VIII əsrin birinci yarısında Urartunun Mannaya yürüşləri daha da artdı. Mannanın güclənməsi hökmdar İranzunun (e.ə. 740-719) adı ilə bağlıdır. İranzu hakimiyyətə gəldiyi zaman qarşısında iki əsas vəzifə dayanırdı: Manna vilayətlərini birləşdirib mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək və xarici hücumların qarşısını almaq. Birinci məsələ İranzunun daxili siyasətinin əsasını təşkil edirdi. İranzunun qarşısında duran ikinci məsələ daha çətin idi. Eyni vaxtda iki güclü düşməne qarşı mübarizə aparmağın çətinliyini anlayan İranzu Assuriya ilə yaxınlaşdı. İranzunun hakimiyyəti dövründə Assuriya ilə Manna arasında müttəfiqlik münasibətləri yarandı. Bu dövrdə Manna Azərbaycanın bütün cənub torpaqlarını öz hakimiyyəti altında birləşdirdi. İranzunun hakimiyyəti illərində Manna Qədim Şərqi güclü dövlətlərindən birinə çevrildi. Urartu Mannanın güclənməsi və Urmiya hövzəsində mövqelərini itirməsi ilə barışmaq istəmirdi. Mannaya qarşı açıq hücumə keçməyə cürət etməyən Urartu başqa siyasətə əl atır. Urartu hökmdarı I Rusa

keçmiş vilayət hakimlərini və canişinləri İranzu əleyhinə qaldırmaqla Mannanı daxilən zəiflətməyə çalışırdı. İranzunun mərkəzləşdirmə siyasəti nəticəsində hakimiyyətdən məhrum olmuş keçmiş vilayət hakimləri əvvəlki dövrə qayıtmaq istəyirdilər. Bəzi yeni canişinlər isə öz ərazilərində müstəqil olmaq arzusu ilə Urartunun əsl məqsədini anlamadan onun tərəfinə keçdilər. Əvvəlcə Zikertu, ardınca daha bir neçə vilayət Mannadan ayrıldı. E.ə. 719-cu ildə isə Şuandahul və Durdukka şəhərləri üsyana başladı. Vəziyyətin ağırlığı İranzunu Assuriyadan kömək istəməyə məcbur etdi. Mannada öz mövqeyini gücləndirmək istəyən Assuriya dərhal vəziyyətdən istifadə etdi. Assuriya hökmdarı II Sarqon hücumla keçərək üsyançı şəhərləri və vilayətləri darmadağın edib, əhalisinin bir hissəsini Assuriyaya köçürtdü. Ərazi və şəhərlər isə İranzunun hakimiyyətinə qaytarıldı. Bu hadisələr Mannada birmənalı qarşılanmadı. Belə gərgin bir vaxtda İranzu vəfat etdi. Hakimiyyətə onun böyük oğlu Aza (e.ə. 718- 716) gəldi. Aza da atasının Assuriyaya arxalanmaq siyasətini davam etdirdi. Lakin Azanın ölkədə sabitlik yaratmaq, mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək səyləri nəticə vermədi. Aza Uauş (indiki Səhənd) dağında Urartu tərəfinə keçmiş canişinlərlə döyüşdə öldürüldü. I Rusa hücumla keçib Mannanın şimal, şimal-qərb vilayətlərini qarət edərək iyirmi iki Manna qalasını ələ keçirdi. Hakimiyyətə gəlmiş Azanın qardaşı Ullusunu çıxılmaz vəziyyətdə qalıb Urartu meyilli qüvvələrin tərəfinə keçdi və I Rusa onu Manna hökmdarı kimi tanıdı. Əvəzində Ullusunu I Rusanın işğal etdiyi ərazilərin Urartuya verilməsi ilə razılaşmalı oldu. Mannanın Urartu ilə yaxınlaşması Assuriyanın Urmiya hövzəsindəki mövqelərinə təhlükə yaradırdı. Assuriya onunla ittifaqda olan Mannanın düşmənləri sırasına keçməsinə imkan verməmək üçün e.ə. 716-cı ildə hücumla keçdi. Bu yürüş nəticəsində Urartu meyilli qüvvələr məğlub edildi. Ullusunu isə Assuriyanın siyasi ağalığını tanımaqla hakimiyyətdə qaldı. II Sarqonun ən uğurlu yürüşü e.ə. 714-cü ildə baş vermişdir. Bu yürüş vaxtı Mannanın Sirdakka şəhərində iki dövlət arasında müqavilə bağlanır. Müqaviləyə görə, Manna xərac ödəməli, əvəzində Assuriya işğal olunmuş Manna ərazilərini azad etməli idi. Qüdrəti sarsılmış Urartu bir daha özünə gələ bilməyib süqutuna qədər (e.ə. 590-cı il) öz ərazisindən kənara çıxmırdı. Manna isə ərazilərini daha da genişləndirdi, əvvəllər Urartu tərəfindən tutulmuş Urmiya gölündən şimaldakı əraziləri də öz hakimiyyəti altına aldı. E.ə. VII əsrin birinci yarısında Ahşerinin hakimiyyəti dövründə Manna o qədər güclənmişdi ki, artıq Assuriya torpaqlarına hücum edirdi. Bu dövrdə Mannanın güclənməsinin əsas səbəblərindən biri türk tayfalarının Qara dəniz sahillərindən Ön Asiyaya gəlmələri ilə bağlı idi. Müxtəlif mənbələrdə kimmer, iskit və sak adlandırılan, at belində döyüşən bu cəngavər tayfalar Ön Asiyanın tarixində dönüş yaratdı. Ahşeri Midiyada Assuriya əleyhinə qalxan üsyançılara da kömək göndərmişdi. Birləşmiş qüvvələr düşməni məğlub edib Midiyadan qovdu. Assuriya hökmdarları danışıqlar və hədiyyələrlə iskitlərin bitərəfliyinə nail oldular. E.ə. VII əsrin ortalarında Assuriya hökmdarı Aşşurbanipal (e.ə. 668-627) Manna üzərinə yürüşə başladı. Baş vermiş döyüşdə Assuriya qalib gəldi. İzirtu yandırıldı, bir sıra vilayətlər talan edildi. Manna əhalisi Ahşeriyə qarşı üsyan qaldırdı. Üsyan nəticəsində Ahşeri öldürüldü. Ahşeri əleyhinə üsyana qalxanların bir qismi Assuriya ilə ittifaqın tərəfdarı olan əyanlar idi. Hakimiyyətə Ahşerinin oğlu Ualli gəldi. O, Assuriya ilə münasibətləri qaydaya saldı. E.ə. VII əsrin sonlarında Midiya və Babil dövlətləri birləşərək Assuriyaya qarşı müharibəyə başladı. Birləşmiş qüvvələrin Assuriya üzərində qələbələri bu dövlətin süqutu ilə nəticələndi. Manna bu dəfə də xarici siyasətdə səhvə yol verdi. O öz ordu hissələrini Assuriyaya köməyə göndərdi. Midiya və Babil üçün Manna onların qəddar düşməninə mütəfiqi idi. Az sonra güclənmiş Midiya tarix səhnəsində tək qalmış Mannanı özünə tabe etdi. Manna dövləti e.ə. 590-cı ildə süqut etdi.

Azərbaycan e.ə VII-IV əsrlərdə. Atropatena dövləti. Albaniya dövləti. Mədəniyyət

İskit (İşquz) şahlığı. Türk xalqlarının ana vətəni Mərkəzi Asiya -Altay dağları sayılır. Köçəri həyat sürən iskitlər ana vətəndən - Altaydan qərbə doğru hərəkət edərək Qara dənizin şimal sahillərinə gəlmiş və burada digər türkdilli kimmerlərin yaxınlığında məskunlaşmışlar. E.ə. VII əsrin əvvəllərində Qafqaz və Ön Asiya istiqamətində yürüşə birinci Kimmer tayfa birliyi başlamışdır. Kimmerlərdən az sonra Xəzər sahili boyunca cənuba hərəkət edən iskitlər Dərbənd keçidindən adlayaraq Cənubi Qafqazın şərq hissəsinə-Azərbaycana daxil olmuşlar. Kimmer-iskit axınları Azərbaycana türk tayfalarının ilk böyük gəlişi hesab olunur. Kimmer tayfa birliyinə Tuqdamme başçılıq edirdi. Kimmerlər Cənubi Qafqazdan Kiçik Asiyaya doğru hərəkət etdilər. İskit tayfa birliyinə isə İşpakay başçılıq edirdi. Kür və Araz çayları arasında məskunlaşan iskitlər yerli alban, kaspı, uti tayfalarını öz ətrafında birləşdirdilər. E.ə. VII əsrin birinci yarısında Kür və Araz çayları arasındakı ərazilərdən Urmiya gölünün şimal-qərbinədək uzanan torpaqlarda İskit - İşquz (İç Oğuz) şahlığı yarandı. Yerli tayfalar hesabına döyüşçülərinin sayını artıran İşpakay yeni yürüşlərə başladı. Bu xəbərlər Assuriya zülmü altında olan xalqlarda ümid və inam yaradı. Ahşeri Mannanı müstəqil elan edib Assuriyanın sərhəd qarnizonlarına hücumu başladı. Midiyada müstəqillik uğrunda hərəkət genişləndi. Lakin İşpakayın ölümü Assuriyanı darmadağın olunmaqdan xilas etdi. Çətin vəziyyətə düşmüş Assuriya hərbi uğursuzluqlarını diplomatik yolla həll etməyə çalışırdı. İskit şahlığı ilə Assuriya arasında müttəfiqlik münasibətləri quruldu. Bu münasibətlər İskit hökmdarı Partatua və onu oğlu Madinin dövründə daha da möhkəmləndi. Lakin bu güclü türk dövləti bir qədər sonra zəiflədi və Midiya dövlətinin zərbələri nəticəsində süquta uğradı.

Midiya (Mada) dövləti. Midiya tayfaları Mannadan cənub-şərqdə, İran yaylasının mərkəzinin mərkəzində yaşayırdı. Midiyalılar haqqında ilk məlumatlar e.ə. IX əsrdə Assuriya mənbələrində verilmişdir. E.ə. IX—VIII əsrlərdə Midiya ərazisində yaranan kiçik siyasi birləşmələr - vilayət hakimləri tezliklə Assuriyadan asılılığa düşdü. E.ə. 673-cü ildə müstəqillik uğrunda başlanan xalq hərəkətinə Kaştariti rəhbərlik edirdi. Kaştaritinin İskit (işquz) şahlığı və Manna ilə ittifaq yaratması üsyançılara bir neçə cəbhədə fəaliyyət göstərmək imkanı verirdi. E.ə. 672-ci ildə Kaştaritinin parlaq qələbəsi Midiyanın Assuriya əsarətindən həmişəlik azad olması, müstəqil dövlətin yaranması ilə nəticələndi. E.ə. 653-cü ildə Kaştariti iskit ordusu ilə döyüşdə həlak oldu. Bu qələbə İskit dövlətinin zirvəsi oldu. E.ə. 612-ci ildə Midiya və Babil orduları Assuriya ordusunu məğlub etdi, onun əsas paytaxtını - Nineviyanı tutaraq dağıdıb yandırdılar. Assuriya bir dövlət kimi e.ə. 605-ci ildə süqut etdi. Assuriyanın ərazisi qaliblər arasında bölüşdürüldü. Bundan sonra Kiaksar e.ə. 590-cı ildə Manna, Urartu və İskit - İşquz dövlətlərini tamamilə ləğv edib ərazilərini Midiyaya birləşdirdi. Midiya imperiyaya çevrildi. Astiaqın (e.ə. 585-550) hakimiyyəti dövründə işğallar dayandı. Hərbi qənimətlər hesabına yaşayan hərbi əyanlar və peşəkar döyüşçülər bu vəziyyətdən narazı idilər. Digər tərəfdən, Astiaq yeni yaranan zərdüştilik dininin kahinləri sayılan maqlarla yaxınlaşırdı. Onun sarayında yer almış yeni dinin təbliğatçıları köhnə dinlərə və tanrılara qarşı mübarizə aparmaqla yanaşı, cəmiyyətin inkişafı üçün ümumi bərabərlik yaradılması fikrini də önə çəkirdilər. Astiaqa qarşı açıq çıxış etməyə cürəti çatmayan Midiya əyanları onu nəvəsi II Kirin əli ilə hakimiyyətdən devirməyi qərara aldılar. II Kir (Kuruş) Astiaqın Fars vilayətinin başçısına ərə verdiyi qızı Mandananın oğlu idi. E.ə. 553-cü ildə II Kirin başçılığı altında üsyan başladı. Həlledici anda Midiya əyanlarının xəyanəti özünü göstərdi. E.ə. 550-ci ildə Midiya məğlub oldu. Ekbatan hücumla alındı. Şəhər II Kirin əmri ilə qarət olundu, əhalisinin bir hissəsi qul edildi. Midiya dövləti süqut etdi. Hakimiyyət farsların əlinə keçdi. Midiyanın yerində Əhəməni fars dövləti yarandı və tez bir zamanda imperiyaya çevrildi.

Azərbaycan Əhəmənilərin hakimiyyəti dövründə (e.ə. 550 - e.ə. 330-cu illər). Şərqdə Hindistan, qərbdə Misirə kimi uzanan nəhəng Əhəməni imperiyasının tərkibinə Azərbaycan torpaqları da daxil idi. Belə böyük imperiyanı nəzarətdə saxlamaq üçün Əhəməni şahları ərazini satraplıqlara (canişinliyə) bölmüşdülər. Farslar bütün türkdilli köçəriləri sak adlandırdılar. Sak-iskit-oğuz tayfaları çox döyüşkən olduqlarından Əhəməni şahları apardıqları bütün müharibələrdə onların qüvvələrindən istifadə edirdilər. Əhəmənilərin Azərbaycanın şimal torpaqları üzərində hakimiyyəti nominal (şərti) xarakter daşımışdı. Əhəməni satrapları daha çox vergi toplayır, əhalinin daxili işlərinə, adət-ənənələrinə qarışmırdılar. Əhəməni hakimiyyəti dövründə, xüsusilə Şimali Azərbaycanda sosial təbəqələşmə gücləndi. Ölkə əhalisinin siyasi proseslərə qatılması, maliyyə vergi sisteminin tətbiqi, iri yaşayış

məskənlərinin sayca artması iqtisadi və siyasi inkişafa səbəb olmuşdur. Artıq e.ə. IV əsrin sonlarında Azərbaycanın şimalı müstəqil dövlətin yaranması ərəfəsində idi.

Atropatena dövləti.E.ə. 331-ci ildə Əhəməni dövlətinin taleyini həll edən Qavqamela döyüşündə İran ordusunun sağ cinahına Midiya satrapı Atropat başçılıq edirdi. Qavqamela döyüşündən sonra Atropat öz hərbi dəstələri ilə Midiya satraplığının mərkəzi Ekbatana qayıtmayıb, zərdüştilik dininin əsas mərkəzi sayılan Qazaka şəhərinə getmişdi. Əhəməni imperiyası tamamilə dağıldı. İmperiya üzərində hakimiyyəti ələ alan İsgəndər e.ə. 330-cu ildə fərman verib ölkəni idarə edən bütün canişinləri (satrap) vəzifəsindən azad etdi. E.ə. 328-ci ildə İsgəndər Atropatı yanına çağırıb onu yenidən Midiyanın satrapı təyin etdi. O, xalq arasında böyük nüfuza malik Atropatı özünə yaxınlaşdırmaqla işğal edilmiş ərazidə möhkəmlənməyə çalışırdı.İsgəndər Əhəməni dövründəki Midiya satraplığını iki yerə bölmüşdü. Cənubi - Böyük Midiyanı (mərkəzi Ekbatan) özündə saxlayıb, Şimali - Kiçik Midiyanı (Qədim Manna) Atropatın hakimiyyətinə vermişdi.Buna səbəb mühüm ticarət yollarının Ekbatandan keçməsi, digər tərəfdən isə Cənubi Midiyanın imperiyanın şərqi vilayətləri ilə əlaqələrində əsas rol oynaması idi. Atropatın apardığı quruculuq işləri xalq arasında onun nüfuzunu artırmışdı. E.ə. 327-ci ildə İsgəndər Hindistana yürüş etdi. O, ölkəni tərk edən kimi Midiya satraplığı istisna olmaqla, İranda hərə-mərclik başladı. Makedoniyalıların özbaşınalığına qarşı başlanan narazılıq az sonra üsyana çevrildi. Üsyanın başçısı midiyalı Bariaks idi. İsgəndərin bu üsyana görə xalqı cəzalandıra biləcəyini nəzərə alan Atropat üsyanı yatırdı, Bariaksı isə əsir götürdü. İsgəndər Atropata makedoniyalılarla qohum olmağı təklif etmişdi. Buna görə də Atropat öz qızını İsgəndərin ən etibarlı sərkərdəsi Perdikkiyə əvə verdi. E.ə. 323-cü ildə İsgəndər vəfat etdi. İmperiyayı idarəedilməsi Perdikkiyə tapşırıldı. Bu Atropatın mövqeyini daha da möhkəmləndirdi. E.ə. 321-ci ildə Perdikkinin öldürülməsindən sonra Kiçik Midiya Atropatın hakimiyyətində qaldı. İsgəndərin imperiyasının dağılması nəticəsində bir neçə dövlət yarandı. Bu dövlətlərin əksəriyyəti yunan-makedoniya əsilli sərkərdələr tərəfindən idarə olunurdu. Onların arasında əsas yerli əhalinin nümayəndəsi tərəfindən qoyulan yeganə dövlət **Atropatın adını daşıyan Atropatena** oldu.Atropatena ictimai-siyasi quruluşuna görə quldar monarxiya dövləti idi. Dövləti Atropatilər sülaləsi idarə edirdi.Atropatena, əsasən, Cənubi Azərbaycanı və Şimali Azərbaycanın bəzi cənub ərazilərini əhatə etsə də, özünün qüdrətli vaxtlarında daha geniş əraziyə malik olmuşdur.Atropatenanın paytaxtı zərdüştilik (atəşpərəstlik) dininin mərkəzi sayılan Qazaka şəhəri olmuşdur. Antik dövr müəllifləri Atropatenada Fraaspa, Fanaspa və Aqnazana şəhərləri haqqında da məlumatlar vermişlər. Antik dövr müəllifləri Atropatenanın qədim əhalisi ilə yanaşı, burada maq, kadusi, müq (muk) və kəsipi tayfalarının da məskunlaşdıqları barədə məlumat verirlər. Əhalinin əsas məşğuliyyəti ənənəvi olaraq əkinçilik və maldarlıq olmuşdur. Digər təsərrüfat sahələri arasında atçılıq xüsusilə qeyd edilməlidir. Atropatenada yetişdirilən atlar bütün Şərqdə məşhur idi. Çində onları “Səma atları” adlandırırdılar. Sənətkarlıq sahələri arasında dulusçuluq və metalışləmə əsas yer tuturdu.

Atropatena e.ə. III–I əsrlərdə. Atropatenanın cənub qonşusu əvvəllər Selevki (Suriya) dövləti, e.ə. II əsrdən etibarən isə Parfiya dövləti olmuşdur. Hindistandan Aralıq dənizi sahilinə qədər ərazini əhatə edən Selevki dövlətində e.ə. 223-cü ildə hakimiyyətə gələn III Antiox gözlənilmədən Atropatenaya hücum etdi.Atropatena hökmdarı Artabazan müharibəyə hazır olmadığından Selevki dövlətindən asılılığı qəbul etdi. Lakin e.ə. 190-cı ildə III Antioxun Maqneziya döyüşündə romalıları məğlub olması nəticəsində Atropatena öz müstəqilliyini bərpa etdi. E.ə. II əsrin ikinci yarısından başlayaraq,Parfiya və onunla müttəfiq olan Atropatena Romanın Asiyanın içərilərinə doğru irəliləməsinə qarşı mübarizəyə başladılar. Atropatena və Parfiya Romaya yunan-makedoniya istilaçılarının varisi kimi baxdıqlarından vahid cəbhədən çıxış edirdi. Strabon “Coğrafiya” əsərində yazırdı: “Atropatena hərbi qüvvə baxımından çox güclü ölkədir, çünki o, döyüşə 10 min süvari, 40 min piyada çıxara bilər”.Roma Kiçik Asiyanı tamamilə zəbt edib Suriya və Fələstində möhkəmlənmişdi. Lakin e.ə. 53-cü ildə sərkərdə Krassın başçılıq etdiyi Roma ordusu Karra şəhəri yaxınlığındakı döyüşdə Parfiya tərəfindən darmadağın edildi. Romanı tamamilə Asiyadan çıxarmağa çalışan Parfiya e.ə. 38-ci ildə baş vermiş döyüşdə məğlub oldu. Romanın Şərqi vilayətlərinin hakimi sayılan Antoni bu qələbədən ruhlanaraq komandanlığı öz üzərinə götürüb e.ə. 36-cı ildə 100 minlik ordu ilə yürüşə başladı.Fraaspanın qəhrəmancasına müdafiəsi. Strabonun Atropatena hökmdarlarının qış iqamətgahı adlandırdığı Fraaspa e.ə. 36-cı ilin payızında Antoninin ordusu tərəfindən mühasirəyə alındı. Bütün əhali mübarizəyə qalxaraq əsas qüvvələr gələndək şəhəri müdafiə etdi. Özlərini şəhərin müdafiəsinə çatdıran Parfiya və Atropatena süvariləri Antoninin mühasirə qurğuları və maşınlarını qoruyan

dəstəsinə həmlə edib 10 min romalını məhv etmiş bütün maşınları sındırmışdılar. Məğlubiyyətdən sarsılan Antoni geri çəkilməyə məcbur oldu. Atropatena ordusu geri çəkilən romalıları Kiçik Asiyayadək təqib edib ona ağır zərbələr vurdu. Ümumiyyətlə, Antoni Atropatenada 35 min döyüşçü itirdi. Atropatena hökmdarı Artabazd qələbə münasibəti ilə keçirdiyi bayramda ələ keçirilmiş qənimətin arasında Roma legionlarının bayraqlarını da xalqa nümayiş etdirmişdi. Bu qələbədən sonra müttəfiqlər arasında münasibətlər pozuldu. Buna səbəb Parfiyanın Atropatenanı işğal edib öz tərkibinə birləşdirmək istəyi idi. Münasibətlərin pisləşməsi Atropatenanın xarici siyasətində dəyişikliyə səbəb oldu. Artabazd Romanın mütləq hakiminə çevrilmiş Oktavianla diplomatik əlaqələr yaradaraq oğlu Ariobarzanı Romaya göndərmişdi. Oktavian Atropatena ilə müttəfiqliyi yüksək qiymətləndirir, ona Romanın Asiyada əsas dayağı kimi baxırdı. Ariobarzan Roma imperatoru Oktavian Avqustun hakimiyyəti dövründə 10 il Romada yaşamışdı. Artabazdın vəfatından sonra Oktavian e.ə. 20-ci ildə Ariobarzanın Atropatenada hakimiyyətə gəlməsinə kömək etdi. O, Atropatenanın qonşuluğunda, Kiçik Asiyada yaşayan ermənilər üzərində hakimiyyəti də Ariobarzana vermişdi. Ariobarzanın hakimiyyəti I əsrin əvvəllərinə kimi davam etmişdir. Parfiya Atropatenanı öz nüfuz dairəsinə qaytarmaq üçün bütün iqtisadi və siyasi vasitələrdən istifadə edirdi. Eranın 20-ci ilində Atropatilər sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi Ariovastın ölümündən sonra Parfiya Atropatenanı tutaraq dövlətçiliyinə son qoydu. Atropatena bir ərazi kimi Parfiya Arşakilər sülaləsinin süqutuna qədər onun tərkibində qaldı.

Albaniya dövləti. Şimali Azərbaycanın Kür və Araz çayları arasındakı ərazi e.ə. VII əsrdə İskit (İşquz) türk dövlətinin tərkibində olmuşdur. E.ə. VI-IV əsrlərdə bu ərazilərin bir hissəsi əvvəlcə Midiyanın, sonra isə Əhəməni dövlətinin tərkibinə daxil edilmişdir. Makedoniyalı İsgəndərin imperiyasının dağıldığı dövrdə Şimali Azərbaycanda da e.ə. IV əsrin sonlarında müstəqil Albaniya dövlətinin yaranmasına gətirib çıxardı. Albaniya dövlətinin ərazisi şimalda Qafqaz dağlarına, cənubda Atropatenaya, şərqdə Xəzər sahillərinə, qərbdə Göyçə gölü ətrafına və İberiyaya (Gürcüstana) qədər çatırdı. I əsrdə yaşamış romalı alim Böyük Plini Albaniyanın paytaxtının Kabalaka (Qəbələ) olduğunu göstərirdi. Coğrafiyaçı Klavdi Ptolomey Albaniyada 29 şəhərin olduğunu, onların arasında Qəbələ, Şamaxı, Alban çayı hövzəsində Albana şəhərinin adını çəkirdi.

Dövlət quruluşu və idarə olunması. Albaniya dövlətini hökmdar idarə edirdi. Onlar həm də ordu başçısı sayılırdılar. Antik dövrün digər müəllifləri Plutarx və Dion Kassi bildirirdilər ki, "Roma sərkərdəsi Pompeyin yürüşü vaxtında Alban ordusuna hökmdar Oroys başçılıq edirdi". E.ə. IV – III əsrin əvvəllərində Albaniyada başqa ölkələrdən gətirilən pullardan istifadə olunurdu. E.ə. III əsrin birinci yarısından Albaniya hökmdarları öz pullarını kəsdirməyə başladılar. Bu, Albaniya dövlətinin müstəqilliyini, iqtisadi cəhətdən gücləndiyini və hökmdar hakimiyyətinin möhkəm əsaslara malik olduğunu göstərirdi. E.ə. III əsrin birinci yarısından Albaniya hökmdarları öz pullarını kəsdirməyə başladılar. Bu, Albaniya dövlətinin müstəqilliyini, iqtisadi cəhətdən gücləndiyini və hökmdar hakimiyyətinin möhkəm əsaslara malik olduğunu göstərirdi.

Albaniyanın təsərrüfatı. Təsərrüfat sahələri arasında əkinçilik və maldarlıq əsas yer tuturdu. Düzən ərazilərdəki əkin sahələri çaylar vasitəsi ilə suvarılırdı. Antik müəlliflər albanların maldarlığa daha meyilli olduqlarını yazırlar. Onlar atçılıq və dəvəçiliyin də geniş yayıldığını xəbər verirlər. Arxeoloji tapıntılar Albaniyada üzümçülük-şərabçılığın inkişaf etdiyini göstərir. Albanların bağçılıq, bostançılıq, balıqçılıqla da məşğul olmaları barədə məlumatlar vardır.

Xarici düşmənlərə qarşı mübarizə. E.ə. I əsrdə Kiçik Asiyanın çox hissəsini ələ keçirən Roma dövlətinin şərq istiqamətində hücumları genişlənirdi. E.ə. 66-cı ildə Roma sərkərdəsi Pompey Qafqaz istiqamətində yürüşə başladı və Kür çayına çatıb burada düşərgə saldı. Albaniya hökmdarı Oroys düşmən ordusunun ölkə daxilinə girməsinə imkan vermək istəməyib 40 minlik ordu ilə hücum keçdi. Albanların cəsarətlə döyüşməsinə baxmayaraq daha yaxşı silahlanmış, böyük hərbi təcrübəyə malik olan romalılar qalib gəldilər. Albanlarla sazişə gələn Pompey İberiya istiqamətində hərəkət etdi. Albaniya dövləti qüvvələrini yenidən cəmləşdirib Roma ordusunun arxasınca irəliləyərək Kür çayının qollarından olan Qanıx çayı sahilində mövqe tutdu. Vəziyyətin Roma ordusu üçün təhlükəli olduğunu görən Pompey e.ə. 65-ci ildə yenidən Alban ordusuna doğru yürüş etdi. Pompey albanların güclü müqavimətini görüb yürüşü dayandırdı. O, Albaniya hökmdarından yanına gəlməsini tələb etsə də, Oroys gəlməyib məktub və hədiyyələr göndərərək sülh təklif etdi. Pompey sülh sazişini qəbul edib geri qayıtdı. E.ə. 36-cı ildə Antoni Şərqə böyük yürüşü vaxtında öz sərkərdəsi Kanidini Cənubi Qafqaz üzərinə göndərmişdi. I əsrdə Parfiyanın Atropatenanın müstəqilliyinə son qoymasından sonra Albaniya hökmdarları cənubdan gələn təhlükədən qorunmaq üçün Roma ilə əlaqələri gücləndirdilər. Albaniyanın Roma ilə siyasi-iqtisadi əlaqələri III əsrin ortalarına kimi davam etmişdi. Cənubdan

Parfiya,qərbdən Romanın təzyiqlərinə baxmayaraq, alban hökmdarlarının səyləri nəticəsində Albaniya dövlətçiliyini və ərazi bütövlüyünü qorumağa nail oldu.

Mədəniyyət. Azərbaycan ərazisində yazının yaranma tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Onun əlifbadan əvvəlki dövrü piktoqrafik (şekli yazı) və ideoqrafik (fikrin rəmzlərlə ifadə olunması) yazı ilə səciyyələnir.Müxtəlif şəkil və simvollar əsasında formalaşdırılan təsvir vasitəsilə müəyyən məlumatların verilməsi ilk yazı hesab olunur. Belə məlumatları yazıya çevirməkdə əsas məqsəd, baş vermiş hadisələri yadda saxlamaq zərurəti olmuşdur. Azərbaycan ərazisində arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış qədim əşyaların, saxsı qabların üzərində heyvan, bitki, insan şəkilləri az deyildir. Azərbaycanda piktoqrafik yazı nümunələri Qobustan, Qazax, Gədəbəy və Naxçıvanda qeydə alınmışdır. Təkcə Qobustanda 720 qayaüstü rəsmdə 6 mindən çox təsvir vardır. Qədim Azərbaycan ərazisində əhali e.ə. III minillikdə mixi yazı ilə tanış idi. Ziviyədən tapılmış gümüş sini üzərində həkk olunmuş bir çox işarələr Mannada yerli əhalinin yazı tipinin olduğunu təsdiq edir. Bu işarələr heroqlif hesab edilir. Midiya ərazisindən üzərində mixi yazılar olan gümüş qablar tapılmışdır. Albaniya əhalisi latın əlifbası ilə tanış idi. Antik müəlliflər e.ə. 65-ci ildə Albaniya hökmdarı Oroys ilə Pompey arasında məktublaşma barədə məlumat verirlər.Ölkəmizin Şərq və Qərb sivilizasiyalarının qovşağında yerləşməsi, regionda baş verən siyasi və sosial-iqtisadi proseslər, Azərbaycan ərazisində mədəniyyətin inkişafına böyük təsir göstərmişdir.Cənubi Azərbaycanda Amerika arxeoloqu Robert Daysonun rəhbərlik etdiyi ekspedisiya iranlı arxeoloqlarla birlikdə 1956-cı ildən etibarən apardıqları arxeoloji qazıntılar nəticəsində Urmiya gölünün cənub sahilində Həsənli, ona yaxın ərazidə isə Ziviyə yaşayış məskəni aşkar etmişlər.Həsənli və Ziviyə tapıntıları Mannada metalışləmə sənətinin yüksək inkişaf etdiyini göstərir. Qədim Azərbaycan ərazilərində toxuculuq aparıcı sənət sahəsi olmuşdur. Həsənliyədən tapılan müxtəlif parça qalıqları toxuculuqda qoyun yunundan istifadə edildiyini təsdiq edir. Mannalı döyüşçülər öz toxucuları tərəfindən hazırlanmış uzun və dizə çatan libas da geyinmişlər.

Din. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilən maddi-mədəniyyət nümunələri, ayrı-ayrı əşyalar və onların üzərindəki təsvirlər Manna əhalisinin dini görüşləri haqqında müəyyən məlumatlar verir. Həsənliyədən tapılan qızıl camın üzərində qatır və öküzlər qoşulmuş arabalarda tanrılar - Günəş, Ay tanrıları və Tufan (Külək - Yağış) tanrısı təsvir olunmuşdur.

Zərdüştilik dini haqqında. Tarixi rəvayətə görə zərdüştilik dini e.ə. VII əsrin ikinci yarısı - VI əsrin əvvəllərində yaşamış Zərdüştin adı ilə bağlı olmuşdur. Zərdüştilik dini insanları təkəllüflüğe çağırırdı. Bu dini Zərdüşt yaratmışdı, zərdüştiliyin müqəddəs kitabı “Avesta”dır. Zərdüştilik dininə İranda və Orta Asiyada sitayiş edilirdi. Bu dində oda pərəstiş olduğundan ona Atəşpərəstlik də deyilir. Rəvayətə görə, “Avesta”nın ilkin variantı Makedoniyalı İsgəndər Persopolda Əhəmənilərin sarayını yandırarkən məhv olmuşdu. Bu müqəddəs kitabın dövrümüzə qədər gəlib çatmış hissələri İranda Sasanilər sülaləsi dövründə yenidən toplanmışdır. Fransız alimi Anketil Düperon Hindistanda yaşayarkən buradakı insanların bəzilərinin əllərində Avestanın nüsxələri olduğunu görür. O buradan kitabın bir neçə hissəsini alıb fransız dilinə çevirərək Avropada çap etdirmişdi. Zərdüştilik dinində od, su, torpaq müqəddəs sayılır. Bu dinə görə, Xeyir (Hörmüz) və Şər (Əhrimən) bir-birilə mübarizə aparır, lakin sonda Xeyir qalib gəlir. Hazırda zərdüştiliyə inananların sayı 100 mindən çoxdur. Hindistanda (parslar) və İranda (gəbrlər) bu dinə daha çox inanırlar. Zərdüştilik dininin mərkəzi müqəddəs şəhəri Cənubi Azərbaycanda yerləşən Atropatena dövlətinin paytaxtı Qazaka şəhəri olmuşdur.

Azərbaycan Sasanilər dövründə. Girdiman dövləti. Cavanşir

Feodalizmin ilkin vaxtlarında Azərbaycanda dövlət mülkiyyəti xüsusi feodal mülkiyyətindən üstün idi. Feodal münasibətləri inkişaf etdikcə torpaqlar tədricən feodal nəsilərinin əlinə keçirdi. Bu zaman Azərbaycan ərazisində əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlıq inkişaf edir, yeni şəhərlər salınır, qədim şəhərlər isə daha da çiçəklənirdi. 226-cı ildə İranda hakimiyyətə gəlmiş Ərdəşir 651-ci ilə qədər mövcud olmuş Sasanilər dövlətinin əsasını qoydu. Sasanilər dövlətinin mövcud olduğu müddətdə Azərbaycan ərazisi bu və digər dərəcədə həmin dövlətlə bağlı olmuşdur.

Albaniyanın və Atropatenanın ərazisi. Bu dövrdə Albaniya şimalda Qafqaz dağlarından cənubda Araz çayına, qərbdə İberiyadan şərqdə Xəzər dənizinə qədər olan bir ərazini əhatə edirdi. Albaniya inzibati-ərazi baxımından vilayətlərə - qavarlara və əyalətlərə - nəhənglərə bölünürdü. Albaniyanın Kürün sol sahilindəki ərazisi on bir qavardan ibarət idi. Onlardan daha əhəmiyyətliləri Qəbələ, Şəki və Kambisena idi. Sol sahil Albaniyasına Lpina və Çola da daxil idi. Albaniyanın Kürün sağ sahili hissəsi isə Arsax, Uti, Paytakaran və Sünik adlanan dörd iri nəhəngdən ibarət idi. Onların da hər biri qavarlara bölünürdü. Qədim Atropatena torpaqları isə Sasani dövlətinin mövcud olduğu bütün dövrdə onun tərkibində olmuş və Adurbadaqan (hər fən "odun himayəsində olan ölkə") adlanmışdır. Erkən Sasani dövründə Adurbadaqanın sərhədləri çox güman ki, Parfiya dövlətinin tərkibində olan Atropatenanın sərhədlərinə uyğun gəlmişdir. Sasani şahı I Xosrov Ənuşirəvanın (531-579) VI əsrin ortalarında keçirdiyi inzibati islahatlar nəticəsində dörd iri canişinlik - kust (tərəf, cəhət) yaradıldı. Bu zaman həm Albaniya, həm də Cənubi Azərbaycan "Azərbaycan kustu"nun, yəni Şimal canişinliyinin tərkibində idi.

Albaniya Sasanilər dövründə. Eramızın I əsrindən etibarən Albaniyada Parfiya Arşakilərinin bir qolu olan alban Arşakiləri hakimiyyətdə idilər. Albaniyanın ilk arşaki hökmdarı I Qoçaq Vaçaqan ölkənin bütün vilayətlərini birləşdirdi və mərkəzləşmiş dövlət yaratdı. III-V əsrlərdə Albaniya artıq mərkəzləşmiş feodal dövlət oldu. Bu dövrdə hökmdar ölkənin qanunvericisi, baş hakimi, hərbi qüvvələrin baş komandanı idi. IV əsrin son rübündə bütün Cənubi Qafqaz Bizans və Sasanilər dövlətləri arasında nüfuz dairələrinə bölündü. Bu zaman Albaniya Sasanilər dövlətinin təsiri altında idi. Alban hökmdarı Urnayr (313-371) İran şahı II Şapurun müttəfiqi kimi Sasani-Roma müharibələrində iştirak etmiş, 359-cu ildə Amid və 371-ci ildəki Dzirav döyüşlərində Sasanilərin tərəfində döyüşmüşdü. 444-cü ildə hakimiyyətə gəlmiş II Vaçə Bərdə (Partav) şəhərini saldırdı, paytaxtı Qəbələdən ora köçürdü. II Vaçenin hakimiyyəti İrana qarşı mübarizə ilə əlamətdar idi. O özü 457-463-cü illərdəki azadlıq hərəkatına başçılıq etdi. Bu hərəkatı yatıran Sasanilər Albaniyanı təxminən 30 il ərzində hökmdara malik olmaq hüququndan məhrum etdilər. Həmin dövrdə ölkə Sasani canişini mərzban tərəfindən idarə olunurdu. 487-ci ildə alban taxtına alban Arşaki sülaləsinin son nümayəndəsi III Mömin Vaçaqan çıxdı. Onun hakimiyyət dövrü Albaniyanın siyasi və mədəni-dini dirçəlişi kimi səciyyələndirilə bilər. O, əvvəlcə ölkədə dini birliyə nail olmağa çalışdı və 488-ci ildə Aquendə (indiki Ağdam rayonunun ərazisi) kilsə məclisi çağırdı. Həmin kilsə məclisində mühüm qərarlar qəbul edildi. Aquen məclisinin qərarları erkən orta əsrlər Albaniyası haqqında dövrümüzdə gəlib çatmış yeganə tarixi-hüquqi sənəddir. Onun əsasında müxtəlif ictimai təbəqələrin sosial və hüquqi münasibətləri haqqında təsəvvür əldə etmək mümkündür. III Vaçaqan Aquen məclisini Albaniyanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi üçün müstəqil alban kilsəsinin dayaqlarını gücləndirmək məqsədi ilə çağırmışdı. Aquen qanunları xristianlığın feodal əsaslarını nizamlamış, bununla da Albaniyada feodal münasibətlərinin daha da inkişaf etməsinə yardım göstərmişdi. III Vaçaqandan sonra 510-cu ildən etibarən Albaniya yenə Sasani mərzbanları tərəfindən idarə olundu. Alban Arşakiləri dövründə Albaniyanın siyasi quruluşunu mərkəzləşdirilmiş feodal dövləti kimi xarakterizə etmək olar.

Dini baxışlar. Hələ eramızın ilk əsrlərində Albaniyada ilk xristian icmaları yaranmışdı. Bu zaman xristianlığı Qüdsdən, Suriyadan gələnlər yayırdı. Həvari (apostol) dövrü kimi tanınan bu dövr IV əsrə qədər davam etmişdir. İkinci (yunanpərəst) mərhələ 313-cü ildə Umayrın xristianlığı dövlət dini elan etməsi ilə başlayır. Umayr monoteist (təktanrılı) din olan xristianlığın köməyi ilə alban dövlətini daha da gücləndirməyə və zərdüştiliyin yayılmasının qarşısını almağa çalışırdı. Onun varisləri də həmin siyasəti davam etdirməyə çalışmışdılar. Bununla belə, Albaniya ərazisində xristianlıqla yanaşı, zərdüştiliyin, büt pərəstliyin və başqa dinlərin də ardıcılıqları var idi. Ümumiyyətlə, islam dininin meydana gəlməsinə qədər mövcud olmuş dinlər arasında məhz xristianlıq bir çox mənəvi, əxlaqi və s. yanaşmalar baxımından islama daha yaxın olan bir din hesab olunur. Təsədüfi deyildir ki, islam dini yəhudiləri, xristianları "əhli-kitab" (yəni Allah tərəfindən göndərilmiş müqəddəs kitablara inananlar)

sayı və onlara başqa dinlərin nümayəndələri ilə müqayisədə daha çox hörmət etməyi məsləhət görür. Azərbaycan ərazisində xristian dini müəyyən qədər yayılmış və hətta Albaniya xristianlığın dövlət dini səviyyəsində qəbul olunduğu ilk dövlətlərdən biri olmuşdur. Atropatena ərazisində isə həmin dövrdə aparıcı din zərdüştilik idi. Atropatena ərazisində isə həmin dövrdə aparıcı din zərdüştilik idi. III əsrdə Sasani dövlətində Mani adlı şəxsin əsasını qoyduğu təlim və hərəkət geniş yayılmışdı. Bütün dinləri vahid bir dinlə əvəz etmək istəyən Mani öz təlimində bəzi dinlərin elementlərini birləşdirməyə çalışmışdı. Mani təlimi bir çox dini cərəyanlara, həmçinin V-VI əsrlərdə yayılmış məzdəkilər hərəkətinə güclü təsir etmişdi. V əsrin sonlarında Məzdək tərəfindən əsas qoyulmuş hərəkət hər hansı şəxsi mülkiyyətin inkar edilməsinə, bərabərliyin təbliğ edilməsinə yönəlmişdi. Məzdəkilər maniçilərdən fərqli olaraq, xeyirin şər üzərində qələbəsinə inanırdılar.

Girdiman dövləti. Cavanşir. Mihranilərin hakimiyyətə gəlməsi. Feodal Mihranilər nəslə Albaniyada VI əsrin sonu -VII əsrin əvvəllərində siyasi üstünlüyə nail oldu. Mihranilər nəslinin başçısı Mihr, Moisey Kalankatlıya görə, siyasi təqibdən yaxa qurtarmaq üçün İrandan Albaniyanın Girdiman vilayətinə gəlmişdi. Mihr və onun davamçıları tədricən bütün Albaniyanı özlərinə tabe edə bildilər. Bu sülalə Albaniyanın müstəqilliyi siyasətini yürüdüdü. Mihranilər artıq 630-cu ildən etibarən Albaniyanın böyük knyazları kimi fəaliyyət göstərirdilər.

Albaniya Sasani-Bizans və Sasani-ərəb müharibələri dövründə. 624-628-ci illərdə Albaniya Sasani-Bizans müharibələrinin döyüş meydanına çevrildi. Bu dövrdə Albaniya hələ də Sasani mərzbanları tərəfindən idarə edilirdi. Girdiman hakimi Varaz Qriqor özünü Bizans imperatoru İraklinin vassalı elan etmişdi. 629-cu ildə Bizansla bağlanmış sülhə görə Albaniya Sasani təsir dairəsində qalsa da, əslində, 629-630-cu illərdə xəzərlər Albaniyanı işğal etdilər. Lakin az sonra Xəzər xaqanlığında daxili qarşıdurma xəzərlərin Albaniyadakı ağalığına son qoydu. Ölkəmizin bu zaman müstəqilləşməsinə Bizansla Sasaniyə öz aralarında müharibə apararaq zəifləmələri də kömək etmişdi. Alban taxt-tacı Varaz Qriqorun (630-642) əlinə keçdi. Ərəblərin Sasaniyə üzərinə ilk hücumları zamanı Varaz Qriqor öz oğlu Cavanşiri Sasaniyə köməyinə göndərdi. 636-cı ildəki Kadisiyyə döyüşündə göstərdiyi qəhrəmanlığa görə Cavanşir Sasani şahı III Yezdigərd tərəfindən mükafatlandırıldı. 637-ci ildə alban sərkərdəsi altı ay ərzində Sasaniyə ərəblər tərəfindən mühasirəyə alınmış paytaxtı Ktesifonun müdafiəsində iştirak etdi. Sasani dövlətinin müqəddəratının həll olunduğunu başa düşən Cavanşir vətəninə qayıtdı.

Albaniya Cavanşirin hakimiyyəti dövründə. 642-ci ildən etibarən Cavanşir Girdiman knyazlığına, yaxud Alban dövlətinə başçılıq etməyə başladı. Ərəblərin Sasani dövlətini məhv etməsindən sonra Cavanşir Bizansla münasibətlərini yaxşılaşdırdı. Moisey Kalankatlının verdiyi xəbərə görə, o, 654-cü ildə Bizans imperatoru II Konstantinlə görüşdü və ondan padşahlıq xələti və "İsanın həyatverici xaçının bir parçası"nı aldı. 662-ci ildə Cavanşir Albaniyaya basqın edərək Kür çayını keçmiş xəzərləri məğlub etdi. Moisey Kalankatlının verdiyi xəbərə görə, bu zaman o, xəzərlərin başçısına demişdi: "Get, Çolanın (yəni Dərbəndin) qapılarından geri qayıt və bir də buraya gəlmə!" Buna baxmayaraq, xəzərlərin 664-cü ildəki yürüşündən sonra Cavanşir vassallığı qəbul edərək onlarla sülh bağladı. O, xəzərlərlə əlaqələrini möhkəmləndirmək üçün xaqanın qızı ilə ailə qurdu.

Xilafətlə münasibətlərində də Cavanşir kifayət qədər çevik siyasət yürüdü. Əməvilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsindən sonra o, Bizansdan nisbətən uzaqlaşaraq Xilafətlə münasibətlərini nizama salmağa çalışdı. 667 və 670-ci illərdə Cavanşir iki dəfə Xilafətin paytaxtı Dəməşqə gedərək xəlifə Müaviyə ilə görüşdü. Albaniya bu zaman rəsmən Xilafətə tabe olan dövlət elan edilsə də, Cavanşir ölkənin daxili müstəqilliyini qoruyub saxlaya bildi. Eyni zamanda o, Xilafət hakimiyyətini qəbul edərkən Albaniyanın öz xəzinə gəlirlərinin $\frac{2}{3}$ hissəsini ərəblərə verməsi məsələsində dəyişikliyə nail oldu və həmin baci $\frac{1}{3}$ miqdarına qədər azalda bildi.

Beləliklə, qonşuları, həmin dövrün güclü dövlətləri olan Sasani və Bizans imperiyaları, Xəzər xaqanlığı və Ərəb xilafəti ilə münasibətlərdə Cavanşir müdrik və tarazlaşdırılmış siyasət yeritməklə öz dövlətinin əmin-amanlığını uğurla qoruya bildi. Daha kiçik dövlətin başçısı olan Cavanşir həmin dövlətlərin bilavasitə başçıları ilə görüşmüş, onlarla sıx əlaqələr qurmağı bacarmışdı. Lakin bizanspərəst yerli hakimlərin bir qismi 681-ci ildə sui-qəsd nəticəsində onu öldürdü. Alban taxtına Cavanşirin qardaşı oğlu Varaz Tiridat çıxdı. Ərəb xəlifəsi onu Alban padşahlığının hökmdarı elan etdi. Varaz Tiridatın 705-ci ildə ərəblər tərəfindən aradan götürülməsindən sonra Albaniya vassallıq mövqeyindən də məhrum oldu və beləliklə, alban dövlətçiliyinə son qoyuldu.

Azərbaycan ərəb xilafətinin tərkibinə daxil olması.

Xilafətin Azərbaycandakı siyasəti. Azadlıq hərəkatı. Babək

Cənubi Azərbaycanın ərəblərin tabeçiliyinə keçməsi. Xəlifə Əbu Bəkrin hakimiyyəti dövründə, 633-cü ildə ərəb qoşunları İraq və Şam ərazilərinə daxil oldu. Ərəblərin məqsədi yeni ölkələri özlərinə tabe etməklə yanaşı, həm də islam dinini yaymaq idi. Beləliklə, bir çox xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların həyatında köklü dəyişikliklərin əsası qoyuldu. 642-ci ildə Nəhavənd və Həmədanı ələ keçirən ərəblər üçün Sasani dövlətinin Xəzərsahili vilayətlərinə, o cümlədən Azərbaycana hücum etmək imkanı yarandı. Vac-ruz adlı yerdə (Həmədanla Qəzvin arasındakı vadi) ərəblərin qalib gəldiyi bir vuruşmada azərbaycanlı döyüşçülərə Azərbaycan mərzbanı İsfəndiyar ibn Fərruxzad başçılıq edirdi. 643-cü ildə isə ərəb qoşunları Azərbaycana daxil oldular. Ərdəbil yaxınlığında Cərmidan dağı yanındakı döyüşdə ərəblər qalib gəldi. Ərəblərin daha bir qələbəsindən sonra İsfəndiyar onlarla sülh müqaviləsi bağlamalı oldu. Həmin müqaviləyə görə, Azərbaycan əhalisi "imkanları daxilində" can vergisi - *cizyə* ödəməli idi. 644-645-ci illərdə azərbaycanlılar ərəblərə qarşı üsyan qaldırdılar. Xəlifə Osmanın göndərdiyi qoşun Azərbaycanın cənub hissəsini tabe etdi və köhnə müqavilə bərpa edildi.

Ərəblərin Şimali Azərbaycanı tabe etmələri. Cərmidan döyüşü ərəblərin şimala-Albaniyaya, Qafqaza yolunu açdı. Ərəblər Bab ül-Əbvab ("Qapılar qapısı") adlandırdıqları, mühüm strateji əhəmiyyətə malik Dərbəndin üzərinə ələ həmin il hücumu keçdilər. Dərbənd hakimi və Sasaniyənin şimal sərhədlərinin mərzbanı olan Şəhriyar mənasız qırğına yol vermədən ərəblərlə danışıqlara girdi. O, keçidin müdafiəsində duran yerli sakinlərin Xilafət ordusunda xidmət etdiklərinə görə *cizyə* vergisindən azad edilmələri şərti ilə ərəblərə tabe oldu. Muğan əhalisi 644-cü ildə bağlanmış müqaviləyə görə, ərəblərin hakimiyyətini qəbul etdi. Ərəblər Dərbəndə qədər olan torpaqları tutduqdan sonra 653-cü ildə Bələncər yaxınlığında xəzərlərə məğlub oldular. On ildən artıq müqavimət göstərməsinə baxmayaraq Azərbaycanın şimal hissəsi də Ərəb xilafətindən asılı vəziyyətə düşdü. Bütün Azərbaycanı özlərinə tabe etmiş ərəblər ilk illər yalnız vergilərin alınması ilə kifayətlənir, ölkənin daxili həyatına ələ də çox müdaxilə etməzdi. Beləliklə, ilk ərəb hücumlarından sonra Azərbaycanın cənubu - Adurbadaqan bilavasitə Xilafətin tərkibinə daxil oldu. Dahah sonra ölkənin şimalı - Albaniya isə öz daxili müstəqilliyini qoruyub saxlasa da, Xilafətdən asılı vəziyyətə düşdü. Ərəblərə istər yeni torpaqları tutmaqda, istərsə də yeni dini yaymaqda silahdan daha çox islam əhkamları xidmət etmişdir. İslamın yayıldığı ilk dövrlərdə müsəlmanlar tutduqları torpaqların sakinlərinə kifayət qədər xoş münasibət bəsləyirdilər. Bu xüsusiyyətlər onları demək olar ki, tarixin bütün işğalçılarından xeyli fərqlənirdi. Buna görə də ərəblərin ilk yürüşləri zamanı islam əhkamlarına sadıqlıqları müxtəlif ölkələrlə yanaşı, Azərbaycanın əhalisinin də onlara nisbətən az müqavimət göstərmələrinin səbəbi kimi qiymətləndirilməlidir.

Ərəb-xəzər müharibələri. VIII əsrin əvvəlləri Ərəb xilafətinin ən qüdrətli dövrü idi. Bu zaman ərəblərə Azərbaycanda möhkəmlənməyə xəzərlər ciddi maneçilik törədirdi. Ərəblərlə xəzərlərin mübarizəsi həmçinin Azərbaycan torpaqlarında gedirdi. Bu zaman müvəffəqiyyət onlardan gah birinin, gah da digərinin tərəfində olurdu. Məsələn, 722-ci ildə ərəblər xəzər şəhəri Bələncəri tutmuş, 731-ci ildə isə xəzərlər yürüş edərək Cənubi Azərbaycandakı Savalan dağı yaxınlığında qələbə çalmışdılar. Xəzərlərin Azərbaycan ərazisinə bir əsrdən çox arası kəsilməyən yürüşlərinə yalnız VIII əsrin sonlarında son qoyuldu. Ərəblər VIII əsrin əvvəllərində Qafqazda öz hakimiyyətlərini bərqərar etdikdə bir dövlət kimi sıradan çıxan Albaniya Arran adlı vilayətə çevrildi. Sasaniyənin hakimiyyətinin sonlarında Albaniya və Atropatena ilə birlikdə dövlətin bütün Şimal kəmərinə əhatə edən Azərbaycan (Adurbadaqan) adı ərəblərin hakimiyyəti zamanı şimalda Dərbənddən, cənubda Zəncana qədər olan tarixi Azərbaycan ərazisinə aid edilməyə başladı. X əsrin müəllifi İbn Havqəl öz xəritəsində Dərbənddən Gilanadək olan ərazini Azərbaycan adlandırmışdı. Başqa bir xəritədə o, Cənubi Azərbaycanı -Adurbadaqanı Arrandan - Albaniyadan Araz çayı ilə ayırır. Ərəblərin gəlişinə qədər Cənubi Azərbaycanın mərkəzi Ərdəbil, ərəb-xəzər müharibələrinin başlanmasından sonra Marağa idi. Arranın baş şəhəri isə Qafqazdakı ərəb canişinliyinin yeni iqamətgahı olan Bərdə idi. Ərəblər istər Ərəbistanda, istərsə də başqa torpaqlarda, o cümlədən Azərbaycanda, əsasən, bütpərəstləri zorla müsəlmanlaşdırmağa çalışır, "Əhli-Kitab" hesab etdiklərinə və atəşpərəstlərə öz etiqadlarını saxlamalarına can vergisi - *cizyə* ödəmək şərti ilə icazə verirdilər.

Xilafətin idarəetmə sistemi. Ərəblərdə əmir titulu, əsasən, vergi yığılmasına nəzarət edən qulluqçulara verilirdi. Lakin ərəb işğallarının ilk dövründə tabe edilmiş torpaqlarda vergi yığılmasına xüsusi önəm verildiyindən mülki və hərbi hakimiyyət çox vaxt eyni adamın əlində cəmləşirdi. Bu zaman

amil (vergilərə nəzarət edən) və əmir (hərbi başçı) titulları bir növ vali (canişin) titulu əvəz edirdi. Sonrakı illərdə isə əmir, amil, həmçinin qazi (hakim) vəzifələri ayrı-ayrı adamlara həvalə olunurdu. Ərəblər işğal etdikləri bir çox yerlərdə, o cümlədən Azərbaycanda keçmiş yerli hakimlərə, din xadimlərinə kifayət qədər dözümlü münasibət göstərirdilər.

Azadlıq hərəkatı. Babək. Xilafət ərazisində əvvəllər Əməvilərə, sonralar isə Abbasilərə qarşı yönələn müəyyən müxalifətçi şüarlara Azərbaycan əhalisi də qoşulurdu. Əməvilər, həmçinin Abbasilər sülalələrindən olan xəlifələr islami dəyərlərə heç də çox sadıqlıq nümayiş etdirmirdilər. Hakimiyyətləri əllərindən çıxmış yerli feodalların vəziyyəti də VIII əsrin əvvəllərindən etibarən müxtəlif etirazların sayının artmasına gətirib çıxardı. Ərəb hakimiyyətinin yerli əhali ilə ərəblər arasında fərqlər qoyması, xüsusilə vergi siyasətinin getdikcə sərtləşməsi də ciddi səbəb hesab edilə bilər. VIII əsrin ortalarında Əməvilərə qarşı Azərbaycanda baş vermiş hərəkata beyləqanlı Müsafir rəhbərlik etmişdi. Xilafətin mərkəzində hakimiyyət uğrundakı dini-siyasi mübarizədən istifadə edən bir sıra yerli feodallar, o cümlədən də Müsafir ərəb ağalığından azad olmağa çalışırdılar.

Xürrəmilər hərəkatı. Azərbaycan ərazisində Xilafətə qarşı ən fəal mübarizə isə xürrəmilərin, xüsusilə Babəkin adı ilə bağlıdır. Xürrəmilər ideologiyasında islami dəyərlərlə yanaşı, zərdüştilik elementlərinə də rast gəlinirdi. Xürrəmilərin islam dininə qarşı çıxış etmələri barədə fikir söyləyən müəlliflərin əksəriyyəti Xilafətin saray tarixçiləri olmuşlar. Əslində, bu hərəkat islam dininə qarşı deyil, Abbasilərin Azərbaycanda yeritdiyi ağır vergi siyasətinin və məmur özbaşınalığının əleyhinə yönəlmişdi. Xürrəmilər ədalətli cəmiyyət və sosial bərabərliyin yaradılması uğrunda mübarizə aparırdılar. Bu, xalq azadlıq hərəkatı idi. Feodal zülmünə qarşı çıxan xürrəmilər həm də Azərbaycanın istiqlalı uğrunda vuruşurdular. Mənbələrdə “əl-müxəmmirə” (qırmızı geyinənlər) adı ilə təqdim olunan xürrəmilərin 778 və 808-ci illərdəki çıxışları uğursuzluqla nəticələndi. Başçıları Cavidan və Əbu İmran arasındakı ədavətin hökm sürdüyü xürrəmilər 816-cı ilə qədər mərkəzi hakimiyyətə qarşı yalnız xırda çıxışlarla yadda qalmışdılar. Həmin ildə hər iki rəhbərin ölməsindən sonra hərəkata Bilalabad kəndində doğulmuş, Cavidanın yaxın silahdaşı Babək (əsl adı Həsən) başçılıq etməyə başladı. Ərdəbil-dən şimal-qərbdə indiki Qaradağ vilayətində yerləşən Bəzz şəhər-qalası xürrəmilərin istinadgahı idi.

Babəkin başçılığı ilə üsyan Bəzzin ətrafındakı ərazilərə yayıldı. Xilafətdən narazı olan bir sıra yerli feodallar da Babəkə qoşulmuşdular. Məzdəkiliyə əsaslanan xürrəmi ideologiyası Babəkin başçılığı ilə yeni siyasi rəng aldı və sərt mübarizə xəttinə üstünlük verildi. Qısa müddətdə Babəkin qoşunlarının sayı o dərəcədə artdı ki, təkcə süvarilər 20 min nəfərə çatdı. Xəlifə əl-Məmunun 819-cu ildən etibarən Babəkə qarşı göndərdiyi ordular çox vaxt xürrəmilər tərəfindən məğlub edilirdi. 829-cu ildə Həştadsər dağı yaxınlığında 30 minə yaxın ərəbin məhv edilməsi ilə başa çatan döyüş Babəkin xüsusilə parlaq qələbəsi idi. Xəlifə əl-Mötəsimin dövründə hərəkat daha geniş əraziləri əhatə etdi. Yeni xəlifə imkanlarını səfərbər etdi və 833-cü ildə xürrəmilər Həmədan yaxınlığında ciddi məğlubiyyətə uğradılar. Bizansla aparılan uzunmüddətli müharibə dörd il müddətinə (833-837) donduruldu və Xilafət bütün qüvvələrini Babəkə qarşı səfərbər etdi. Xürrəmilərlə vuruşacaq ərəb qoşunlarına 835-ci ildə baş komandan təyin edilmiş Afşin Heydər ibn Kavus sistemli şəkildə hərəkat etməyə başladı. O, xürrəmilərin dağıtdığı qalaları bərpa edir, nizam-intizamı gücləndirir, Babəkin bəzi yaxın silahdaşlarını sui-qəsd yolu ilə aradan götürdü. Bir çox müttəfiqləri də Babəkdən uzaqlaşmağa başlamışdı. 836-cı ildə xürrəmilər Həştadsər dağı yaxınlığında yeni bir qələbə qazansalar da, 837-ci ildə Bəzz ərəblər tərəfindən alındı. Mübarizənin şiddətini Böyük Səlcuq imperiyasının vəziri Nizamülmülkün Bəzzin alınması zamanı 80 mindən çox xürrəminin məhv olunması haqqındakı məlumatı göstərir. Babək Bəzddən çıxaraq Bizansa tərəf yönəlsə də, keçmiş tərəfdarı, alban knyazı Səhl ibn Sumbat tərəfindən xaincəsinə ələ keçirilərək ərəblərə təhvil verildi. 838-ci ildə Samirədə, xəlifənin hüsurunda edam edilən Babək bu zaman görünməmiş mətanət və dözümlülük nümayiş etdirdi. Babək tərəfdarları 20 ildən artıq bir müddət ərzində ərəblərin 225 min döyüşçüsünü və çoxlu sərkərdəsini məhv edə bildi və ərəb dövlətinin parçalanma prosesini sürətləndirmiş oldu. Babəkin ardıcılları sonralar da Xilafətə qarşı baş vermiş çıxışların iştirakçısı oldular.

Şirvanşahlar dövləti. Dərbənd əmirliyi. Saci, Salari və Rəvvadi dövlətləri.**Şəddadilər dövləti. Tiflis müsəlman əmirliyi**

Şirvanşahlar dövləti. Azərbaycanın şimal-şərqində yaranmış bu dövləti ərəb mənşəli Məzyədilər sülaləsi idarə edirdi. Onları bura vaxtilə ərəb xəlifələri canişin qismində göndərmişdilər. Məzyədilərin görkəmli nümayəndələrindən biri Yezid ibn Məzyəd idi. Arranda mərkəzi Bərdə olan yarımüstəqil feodal dövləti - əmirlik yaratmışdır. Onun oğlu Məhəmməd 859-cu ildə iqamətgahı Gəncəyə köçürdü. Bu, Məzyədilərin nüfuzunu artırdı. Onlar Azərbaycanda möhkəmləndilər. IX əsrin 60-cı illərində Heysəm ibn Xalid özünü Şirvanın müstəqil hakimi elan etdi və xilafətin mərkəzi hakimiyyəti ilə əlaqəni kəsdi. Beləliklə, 861-ci ildə Şirvanşahlar dövləti yarandı. Yeddi əsrə yaxın bir müddətdə mövcud olan Şirvanşahlar dövlətinin yaranması Azərbaycanın başqa yerlərində də qədim dövlətçilik ənənələrinin dirçəlməsinə təsir göstərdi, şimaldan Azərbaycan ərazisinə basqın edən yadellilərin hücumlarına qarşı mübarizəni asanlaşdırdı. Zaman-zaman xarici basqınlara məruz qalsa da, bu dövlət öz varlığını qoruyub saxlamağa nail oldu. 910-cu ildə slavyan (rus) dəstələri Sarı adasını qarət etsələr də, Şirvanşah qoşunları tərəfindən darmadağın edildilər. X əsrdə bu dövlət öz ərazisini genişləndirdi. Şamaxı, Qəbələ, Bərdə, Şabran, Dərbənd əmirliyi, Şəki və Sənariyyə əraziləri Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirildi. Slavyanlar 1032-1033-cü illərdə alan və sərir tayfaları ilə birlikdə paytaxt Yezidiyyəni (Şamaxı) qarət etsələr də, Dərbənd hakimi tərəfindən məğlub edildilər. XI əsrin ortalarında Cənubi Qafqaz səlcuq türkləri tərəfindən işğal olundu. 1066-cı ildə I Fəribürz (1063-1096) daxili istiqlalçılığını saxlamaq şərti ilə səlcuqların vassalına çevrildi və hər il sultanın xəzinəsinə 40 min dinar xərac verməli oldu. Vassal halına salındıqdan sonra "şirvanşah" titulu ləğv edildi. Onun hakimləri məlik adlandılar. Səlcuqların tənəzzülü dövründə XI əsrin sonunda Şirvanşahlar dövləti yenidən müstəqil oldu.

Dərbənd əmirliyi. Ərəblər Azərbaycana işğal etdikdən sonra Dərbəndi Bab ül-Əvbab (Qapılar-qapısı) adlandırdılar. Uzun müddət bu şəhəri xəlifənin təyin etdiyi ərəb sərkərdələri idarə edirdilər. Onların əsas vəzifəsi şimaldan olan hücumların qarşısını almaq idi. IX əsrin ortalarına qədər bu vəzifə yerinə yetirilirdi. Lakin 869-cu ildə Xilafətin mərkəzində türklərin qiyamından istifadə edən Haşim ibn Suraka Dərbəndin müstəqil idarə edilməsinə nail oldu. Onun adı ilə dövlət idarə edənlər Haşimilər sülaləsi adlandı. İri feodallar da Dərbənd hakimini müdafiə edirdilər. Hakimiyyət irsən keçirdi. 988-ci ildə Dərbənd əmirliyi Şirvanşahlar dövlətindən asılı vəziyyətə düşsə də, daxili müstəqilliyini qoruyub saxlamışdı. 1075-ci ildə Şirvanşah I Fəribürzün dövründə Dərbənd əmirliyi Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirildi.

Sacilər dövlətinin yaranması. IX əsrdə xilafətə qarşı mübarizə şəraitində Azərbaycanda meydana gələn feodal dövlətlərdən biri Sacilər dövləti idi. Xilafətin zəifləməsi nəticəsində vilayət hakimləri ilə yanaşı, ayrı-ayrı sərkərdələrin də nüfuzu artır, mövqeyi güclənirdi. Belə sərkərdələrdən biri də əslən Mərkəzi Asiya türklərindən olan Əbu Sac Divdad olmuşdur. Sacilər Azərbaycanın qərb torpaqlarını ələ keçirməyə çalışan erməni və gürcü hakimlərini məğlubiyətə uğradıb, özlərindən asılı vəziyyətə salmışdılar. Dövlətin əsasını Əbu Sac Divdadın oğlu Məhəmməd ibn Əbu Sac qoymuşdur. O, 893-cü ildə Marağa hakimliyini və Dəbili dövlətinə birləşdirdi, Gürcüstana uğurlu yürüşlər etdi. Böyük qənimətlə geri qayıtdı. Bu qələbələr Məhəmmədin şöhrətini artırdı, qonşu dövlətlər ondan çəkinməyə başladılar. "898-900-cü illərdə onun adına pul da kəsilirdi. Məhz bu tədbirlərinə görə Sacilər dövlətinin yaranması Məhəmməd ibn Əbu Sacın adı ilə bağlanılır. Məhəmməd ibn Əbu Sacın ölümündən sonra hakimiyyətə Yusif ibn Əbu Sac gəldi. Onun dövründə dövlət daha da gücləndi və 912-ci ildən başlayaraq xilafət xəzinəsinə xərac göndərilməsini dayandırması ilə Sacilər dövləti Xilafətin asılılığından çıxdı. Yusif ibn Əbu Sac da qardaşı kimi gürcü hakiminin qoşunlarını məğlub edib Kaxetiyanı ələ keçirdi. Onun dövründə Şirvanşahlar dövləti də Sacilərdən asılı vəziyyətə düşdü. Beləliklə, Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlətin tərkibində birləşdirən Yusif tezliklə Rey şəhərini də Samanilərdən aldı və hakimiyyətini daha geniş ərazilərə yaydı. Dövlətin sərhədlərini möhkəmləndirmək üçün Yusif Dərbənd səddini təmir etdirdi. 917-ci ildə Yusif ibn Əbu Sac müstəqil siyasət yürütməsi səbəbilə xəlifənin ona qarşı göndərdiyi ordunu məğlub etdi. O bu qələbədən sonra öz adına pul kəsdirərək Xilafətdən asılı olmadığını bir daha nümayiş etdirdi. Bu amil Sacilərin müstəqil bir dövlət kimi Abbasi xilafətindən asılı olmadığını göstərirdi. Azərbaycan torpaqlarının vahid dövlət halında birləşdirilməsi təsərrüfatın canlanmasına, şəhərlərin, sənətkarlığın, ticarətin və mədəniyyətin inkişafına xeyli zəmin yaratdı. Yusif ibn Əbu Sacın maliyyə və vergi sahəsindəki siyasəti ölkədə iqtisadiyyatın dirçəlməsinə və əhəlinin artmasına təkan verdi. Bütün bunlar Azərbaycan türk xalqının formalaşması prosesinin sürətlənməsinə müsbət təsir göstərdi. Yusif ibn Əbu Sacın ölümündən sonra

ölkəni feodal ara çəkişmələri bürüdü. Nəticədə, Azərbaycan yenidən müharibə meydanına çevrildi və Sacilər dövləti süqut etdi.

Salarilər dövlətinin yaranması. Azərbaycanda yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Salari sülaləsinin nümayəndəsi Mərzban ibn Məhəmməd Saci hökmdarı Deysəmə qalib gəldi. O, 941-ci ildə Sacilərin paytaxtı Ərdəbili tutub yeni dövlətin əsasını qoydu (941-981). Şirvanşahlar dövlətini özündən asılı vəziyyətə saldıqdan sonra Dərbəndi ələ keçirdi. Şərqi Gürcüstanı özünə tabe etdi. Dövlətin sərhədləri bir az da genişləndi. Xəzər dənizində ticarət gəmiləri üzümə başladı. Azərbaycan torpaqları yenidən vahid dövlət halında birləşdirildi. Mərzban ibn Məhəmməd feodal özbaşınalıqlarının qarşısını almaq məqsədilə Qanunnamə hazırladı, vergi işində qayda qanun yaratdı. Vilayətlərdən alınan vergini nizama saldı, maliyyə işlərinə nəzarəti və diqqəti artırdı. Onun dövründə əsasən aşağıdakı vergilər toplanırdı:

- torpaq və əmlak vergisi;
- asılı ölkələrin hakimlərindən alınan illik xərac.

Salarilərin qoşunu muzdlu süvari dəstələrdən və piyada hissələrdən ibarət idi.

Bərdə faciəsi. 944-cü ildə slavyanlar bu dəfə Şirvana və Xəzər sahillərinə deyil, Arranın mərkəzi Bərdəyə hücum etdilər. Bərdənin zəngin sərvəti rusların diqqətini daha çox cəlb edirdi. Ruslar Xəzər dənizi ilə cənuba doğru üzərək Kürün mənsəbinə çatdılar, oradan da çay vasitəsi ilə keçib Bərdə yaxınlığındakı Mübarəki deyilən kənddə sahilə çıxdılar. Gəmiləri burada saxlayıb, Bərdəni mühasirəyə aldılar. Salari hökmdarının Bərdədəki naibi tabeliyində olan qoşunla döyüşə girdi. Sayca üstün olan və yaxşı silahlanmış rus drujinaları döyüşdə qalib gələrək şəhəri tuta bildilər. Əhalini incitməyə və qarət etməyə başladılar. Bir çoxları şəhəri tərk etməyə məcbur oldu. Mərzban ibn Məhəmməd topladığı 30 minlik qoşunla Bərdənin xilasına gəldi. Şəhərin müqəddəratı həll edildiyi bir vaxtda Mosul hakiminin ölkənin cənubuna irəliləməsi xəbəri Mərzban ibn Məhəmmədi, dövlətin paytaxtı təhlükə altına düşdüyü üçün geriye, Salmasa doğru dönməyə məcbur etdi. Əhali isə ruslara qarşı mübarizəni dayandırmadı. Xalqın möhkəm iradəsi düşmənin ümidlərini sarsıtdı. Digər tərəfdən, slavyanların içərisində xəstəliklərdən ölənlərin sayı döyüş meydanında ölənlərin sayından çox idi. Ələ keçirdikləri qənimətlə kifayətlənən slavyanlar 945-ci ildə oranı tərk etməli oldular. Amma onların hücumu Bərdənin sonrakı taleyinə ağır təsir göstərdi. Salari hakimi əsas diqqətini dövlətin paytaxtı Ərdəbilə verdiyindən Bərdənin bərpasına qayğı göstərə bilmədi. Digər tərəfdən, Şəddadilər dövlətinin paytaxtı olan Gəncə şəhəri ticarət və mədəniyyət mərkəzinə çevrilməklə tərəqqi edir və Bərdəni kölgədə qoyurdu. 957-ci ildə Mərzban ibn Məhəmmədin ölümündən sonra oğlanları və qardaşı Vəhsudan arasında hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə nəticəsində Salarilər dövləti zəiflədi və parçalandı. Mərzbanın oğlu İbrahim hakimiyyəti (962-981) dövründə səltənətin əvvəlki şöhrətini bərpa etmək cəhdləri özünü doğrultmadı. Xəzinəyə daxil olan mədaxil kəskin surətdə azaldı. Məzyədilər, Dərbənd və Gəncə vilayəti Salari dövlətinin tərkibindən çıxdı. Belə bir şəraitdə Əhər, Marağa və Təbriz hakimi Rəvvadilər nəslindən olan Əbülhica X əsrin 80-ci illərində Salari İbrahimi məğlub edib əsir aldı və paytaxt Ərdəbili tutmaqla dövləti süquta uğratdı.

Rəvvadilər dövlətinin yaranması. Ərəblərin hakimiyyəti zamanı xəlifələr Azərbaycanda etnik dayaq yaratmaq üçün buraya bir çox ərəb nəsilərini köçürmüşdülər. Onlar, əsasən, Marağa, Təbriz, Qaradağ və Əhər bölgəsində məskunlaşmışdılar. Hələ VIII əsrin sonlarında yerli əhali ilə qaynayıb-qarıxdıqdan sonra Azərbaycanın cənubunda Rəvvadi əmirliyi yaradılmışdı. 981 -ci ildə Salariləri məğlub etdikdən sonra Əbülhica hakimiyyəti ələ aldı. Beləliklə, Rəvvadilər dövlətinin əsası qoyuldu. Vaxtilə Salarilər dövlətinin əlində olan Azərbaycanın cənub torpaqları Rəvvadilərin hakimiyyəti altına keçdi. Dövlətin paytaxtı Ərdəbildən Azərbaycan qədim və zəngin şəhəri olan Təbrizə köçürüldü. Rəvvadilər dövlətinin ərazisi, əsasən, indiki Cənubi Azərbaycanı əhatə edirdi. Əbülhicanın varislərindən olan Vəhsudan dövründə ölkə daxilində bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. 1028-ci ildə sultan Mahmud Qəznəvi tərəfindən məğlub edilmiş oğuzlardan 2000 ailə Azərbaycana üz tutdu, Rəvvadi hökmdarı Vəhsudan onları dostcasına qəbul etdi. Onun bu addımı regionda Azərbaycan türklərinin mövqeyini daha gücləndirdi. 1042-ci ilin oktyabrında Təbrizdə güclü zəlzələ baş verdi. Şəhərin ətrafındakı qala qapıları uçub-dağıldığından Vəhsudan Təbrizi tərk edib başqa qalaya köçdü. Şəhərin bərpa işləri başa çatdırılmamış Sultan Toğrulun başçılıq etdiyi səlcuq türkləri Təbrizə hücum etdilər. Hücum hazır olmayan Vəhsudan müqavimət göstərə bilmədi. Ərəb tarixçisi İbn əl Əsirin yazdığına görə, səlcuq hakimi Sultan Toğrul bir sıra qələbələrəndən sonra 1054-cü ildə Təbrizi tutdu. Səlcuqlara tabe olan Rəvvadilər tədricən müstəqilliklərini itirdilər. 1065-ci ildə səlcuq sultanı Alp Arslan Rəvvadilər dövlətinin varlığına son qoydu.

Şəddadilər dövləti.X əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda meydana gələn müstəqil feodal dövlətlərdən biri də paytaxtı Gəncə olan Şəddadilər dövləti idi.Məhəmməd ibn Şəddad 951-ci ildə Dəbili tutdu və özünü müstəqil elan etdi. Lakin o, burada möhkəmlənə bilmədi. Onun ölümündən sonra böyük oğlu Ləşkəri Gəncəyə gəldi və 971-ci ildə Salari hökmdarı İbrahimin Gəncədəki naibini qovaraq burada hakimiyyəti ələ keçirdi və Şəddadilər dövlətinin əsasını qoydu. Ləşkəri az müddət ərzində Bərdəni və Şəmkiri də öz dövlətinə birləşdirdi.Fəzl ibn Məhəmmədin (985-1030) hakimiyyəti dövründə Şəddadilər dövləti daha da gücləndi. O, Gəncə ətrafındakı feodal mülklərini ləğv etdi, Beyləqanı Şəddadilər dövlətinə birləşdirməklə mərkəzi hakimiyyəti gücləndirdi. Gürcü və xəzərlərə qarşı uğurlu müharibələr apardı. Fəzl ibn Məhəmməd Şirvanşahlar dövləti ilə qohumluq əlaqəsi, Azərbaycanın cənubunda hökmranlıq edən Rəvvadilərlə və Tiflis müsəlman əmirliyi ilə dostluq əlaqələri saxlayırdı. O, uğurlu xarici siyasətlə yanaşı, ölkənin daxili işləri ilə məşğul olmağı da unutmur, sənətkarlığın, ticarətin, mədəniyyətin inkişafına qayğı göstərirdi. Ticarət və hərbi məqsədlə Araz çayı üzərində Xüdəfərin körpüsünün (1027) salınması da onun adı ilə bağlı idi. Müstəqil siyasət yürüdən Şəddadi hökmdarı Gəncədə öz adına pul kəsdirmişdi.Yarandığı vaxtdan Bizansın himayə etdiyi erməni-gürcü hakimlərinə qarşı mübarizə aparən Şəddadilər dövləti XI əsrin 30-cu illərində ərazisində oğuz türklərinin məskunlaşması ilə hərbi gücünü daha da artırdı. Bizans, erməni, gürcü feodallarının Azərbaycana işğal etmək planları puça çıxdı. Şəddadilərin görkəmli hakimlərindən olan Əbüləsvər Şavurun dövründə (1049-1067) dövlət daha da gücləndi. Şavur iqtisadi, ictimai həyatda və xüsusilə orduda bir sıra faydalı islahatlar keçirərək Gürcüstanla və Şirvanşahlarla müharibələr apardı.O,1062-ci ildə alanların yürüşündən müdafiə olunmaq məqsədilə Gəncənin ətrafına xəndək qazdırıb qala divarları çəkirdi. Onun tapşırığı ilə Dəmirçi İbrahim 1063-cü ildə Gəncənin qala qapılarını düzəltirdi. Lakin siyasi vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq Şavur hakimiyyətinin sonunda Səlcuq dövlətinin vassallığını qəbul etməyə məcbur oldu.Şəddadilər dövlətinin axıncı əmiri olan III Fəzlin dövründə (1074-1088) Səlcuq dövləti ilə münasibətlər kəskinləşdi. Səlcuq türkləri Şəddadilərin daxili müstəqilliyini özləri üçün təhlükə hesab edirdilər. Ona görə də Səlcuq sultanı I Məlikşah öz sərkərdəsi Buğanı qoşunla Gəncəyə göndərdi. Buğa 1088-ci ildə Gəncəni tutdu və Şəddadilər dövlətinin tarixi sona çatdı. I Məlikşah Gəncəyə öz əmirini hakim təyin etdi. Az sonra Şəddadilərin bütün ərazisi ələ keçirildi.

Tiflis müsəlman əmirliyi. İslam dini bölgəyə ilk gəlişindən etibarən indiki Gürcüstan torpaqlarında da yayılmağa başlamışdı. VIII əsrin 30-cu illərində ərəblər Şərqi Gürcüstana yiyələndikdən sonra Tiflis şəhərini əmirliyin mərkəzinə çevirdilər.Əvvəllər bütün Şərqi Gürcüstan Tiflis əmirinə tabe idi. Sonralar Xilafətin zəifləməsi nəticəsində buradakı ərəb əmirliyinin ərazisi Tiflis və ətraf ərazilərə məhdudlaşdı. IX əsrdən etibarən əmirliyin müstəqillik uğrunda mübarizəsi başlandı və 80-ci illərdə onlar buna nail oldular. 1121 -ci ildə baş vermiş Didqori döyüşü nəticəsində 1122-ci ildə Tiflis müsəlman əmirliyi ləğv edilərək Gürcüstan dövlətinin tərkibinə qatıldı. Tiflis əmirliyi dövründə hakimiyyət ardıcıl olaraq 3 sülalənin - Şüeybilər, Şeybanilər və Cəfərilər sülalələrinin əlində cəmləşmişdi.

Erkən orta əsrlərdə sosial-iqtisadi həyat.Mədəniyyət.

III-XI əsrlərdə əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik,maldarlıq,bağçılıq idi.Əkinçilik məhsullarından buğda,arpa,çəltik,vələmir və s daha geniş yayılmışdı.Mil,Muğan, Şirvan və cənub bölgələrində pambıq daha çox əkilirdi.Azərbaycanın dəniz və çay sahili ərazisinin əhalisi balıqçılıqla da məşğul olurdu.Arıçılığın inkişafına xüsusi diqqət yetirilirdi.Erkən orta əsrlərdə sənətkarlığın və ticarətin inkişafı ilə əlaqədar şəhərlər çoxalır və böyüyürdü.Azərbaycanda hər birində 10 minə qədər əhali yaşayan Ərdəbil,Sərab,Miyanə,Təbriz,Marağa,Naxçıvan,Gəncə,Bakı, Dərbənd, Şəki və başqa şəhərlər var idi.Şəhər əhalisi sənətkarlıq və ticarətlə yanaşı,əkinçilik və bağ- çılıqla da məşğul olurdu.Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin hamısı zahiri görü- nüscə bir-birinə bənzəyən qala divarları ilə əhatə olunurdu.Bütün müsəlman şə- hərlərində olduğu kimi,Azərbaycan şəhərində də bazar meydanı və onun yanında Cümə məscidi olurdu.Şəddadilər dövlətinin paytaxtı Gəncə şəhəri Qafqazın iri ticarət və mədəniyyət mərkəzinə çevrildi.Gəncə sənətkarlarının hazırladığı məmu- latlar,gözəl ipək parçalar,xalçalar,xalılar səlcuq saraylarını bəzəməklə bərabər, dünya bazarlarında çıxarıldı.Azərbaycan zəngin faydalı qazıntılara malik idi.Sənətkarlar dəmir,qızıl,gümüş, mis və başqa metallardan müxtəlif əşyalar hazırlayırdılar. Müxtəlif istiqamətlərə gedən ticarət yolları Azərbaycan ərazisindən keçirdi.Ticarət həm quru,həm də su yolları vasitəsilə həyata keçirilirdi.Xilafət dövründə Bərdə şəhəri ərəblərin şimala tranzit ticarətinin mərkəzinə çevrildi.Feodal torpaq mülkiyyətinin formaları.Orta əsrlərdə Azərbaycanda dünyanın bir çox başqa yerlərində olduğu kimi feodal münasibətlərinin hökm sürməsi ilə bağlı torpaq əsas istehsal vasitəsi rolunu oynayır.Sasanilər dövründə Azərbaycan ərazisində feodal torpaq mülkiyyətinin iki əsas forması var idi.

1.Dastakert- nəslı,yəni irsi

2.Xostaq –şərti.Sasani I Xosrov Ənuşirəvanın (531-579) dövründə boş qalmış tor- paqlar hesabına şərti torpaq mülkiyyət forması yarandı.Zərdüşt kahinləri Sasani dövründə xüsusi yer tutduqları üçün onların ixtiyarında torpaq verildi.Xilafət dövründə 5 torpaq mülkiyyət növü var idi.

1.Torpaqların bir hissəsi dövlətə məxsus idi.Bu cür torpaqlar divani adlanırdı.

2.Ölkədə iri feodalların və onların vassallarının əlində olan torpaqlar mwlk (əmlak) adlanırdı.Xilafət dövründə belə mülk sahibləri malik alanırdı və torpaqdan istədiyi

kimi istifadə edə bilərdi.

3.Dövlətə göstərdiyi xidmətə görə verilən torpaq iqta adlanırdı.Şerti xarakter daşıyırdı.Divan torpaqlarından verilirdi.

4.Məscidlərə,müqəddəs yerlərə,ruhani idarələrinə,xeyriyyə cəmiyyətlərinə məxsus torpaqlar vəqf adlanırdı.Bu yalnız icarəyə verilə bilərdi.

5.Mülkiyyət formalarından biri icma idi.Əslində kənd icmasının özünün torpağı yox idi.Onların istifadə etdiyi torpağın sahibi dövlət idi.Sasanilər dövründə Azərbaycanda 2 əsas vergi növü var idi.Xaraq – torpaq vergisi olub – məhsulla alınırdı.Gezit –can vergisi idi,bütün vergi verən əhalidən ildə bir dəfə toplanırdı.Xilafət dövründə vergi sistemi Sasani dövrünə uyğunlaşdırılmış,ləkin ayrı-ayrı adamlardan deyil,bütün icmadan alınırdı.Əsas vergi xərac – torpaq vergisi idi.Cizyə- can vergisi idi.Müsəlman olmayan kişilərdən orduda xidmət etmədiklərinin müqabilində pulla alınırdı.Xüms – daşına bilən əmlakdan müxtəlif mülkiyyət və qənimət növlərindən alınan vergi idi.Zəkat (sədəqə)-maldarlıqdan, ticarət və sənətkarlıqdan,əkin və meyvədən alınırdı.Fitrə ailənin hər bir yaşlı üzvündən ramazan ayında bayram günü alınır və paylanırdı.**Mədəniyyət.**Atropatenada Sasani dövlətində təbliğ edilən pəhləvi yazı sistemindən istifadə dilirdi.V əsrin əvvəllərində albanların 52 hərfdən ibarət əlifbası olmuşdur.Ərəblər Sasanilər dövlətinin mövcudluğuna son qoyduqdan sonra bu ərazilərdə yeni yazıdan istifadə olunmağa başladı.Ərəb əlifbası türk dilləri üçün mükəmməl əlifba olmasa da,XX əsrin əvvəllərinə qədər bu əlifbadan Azərbaycanda geniş istifadə edilmişdir.III-VII əsrlərdə Azərbaycanın cənubunda atəşpərəstlik,şimalında isə Çoxtanrılıq,alban türkləri arasında ulu Tanrıya sitayiş – Tanrıçılıq,eləcə də xristianlıq mövcud idi.İ Şapurun hakimiyyəti dövründən başlayaraq,Sasani şahları atəşpərəstliyi zorla yaymağa çalışırdılar.VII-VIII əsrlərdə Qafqazın Ərəb Xilafətinin tərkibinə daxil olması ilə Azərbaycanda İslam dini yayılmağa başlamışdır.İslamın yayılması burada İslam mədəniyyətinin inkişafına səbəb olmuşdur.Azərbaycan xalqının əcdadları qədim çağlardan çox geniş torpaqları əhatə edən böyük bir ərazidə yaşamışdı.Bu ərazinin sərhədləri cənubda Qızılüzən çayından başlayıb,Şimalda Dərbənd də daxil olmaqla Qafqaz dağlarına qədər uzanırdı.1300 il bundan əvvəl türklərin yaşadıkları bütün torpaqlarda yayılmış “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı xalqımızın ana qaynağıdır.”Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanında cərəyan edən hadisələr tarixi Azərbaycan torpaqlarında baş vermişdir.Dastana görə,Oğuz türkü üçün Vətən, Yurd ən müqəddəs anlayış idi.Dastan onun yayıldığı geniş ərazidə vahid dildə-türkdilində danışan böyük bir xalqın yaşadığını sübut edir.Hiylə ilə qələbə qazanmaq,aman diləyini öldürmək,qaçanı qovmaq oğuz türklərinə yad idi.Namus,ismət oğuz qadınları üçün çox müqəddəs sayılırdı.Ümumi mədəniyyətin formalaşmasında islam dininin yayılması misilsiz rol oynayıb.İslam dini türk və qeyri-türk etnoslarının vahid xalq kimi formalaşması və ümumi mədəni dəyərlər əsasında birləşməsi üçün zəmin yaratdı.III-IX əsrlərdə Azərbaycan torpaqlarının vahid şəkildə əvvəlcə Sasani dövlətinin,sonralar isə Ərəb Xilafətinin tərkibinə daxil edilməsi,həmçinin buradan karvan yollarının keçməsi bütün ölkədə ümumi iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsinə səbəb oldu.XI əsrdə oğuz türklərinin Azərbaycana kütləvi axınları nəticəsində xalqımızın formalaşması prosesi başa çatdı.

Azərbaycan və Səlcuqlar.Azərbaycan Atabəyləri (Eldənizlər dövləti) Şirvanşahlar XI-XIV əsrlərdə

Azərbaycan qədim dövrlərdən türklərin, o cümlədən oğuzların ana və-təni olmuşdur. XI əsrin ortalarında Mərkəzi Asiyadan Aralıq dənizinə, Dərbənd keçidindən İran körfəzinə qədər geniş bir ərazidə Böyük Səlcuq imperiyası yarandı. Səlcuqların adı oğuz türklərinin Qınıq tayfasının -dan olan və X əsrdə islam dinini qəbul edən türk sərkərdəsi Səlcuqla bağlıdır. Qəznəvilər tərəfindən sıxışdırılan Səlcuqlar XI əsrdə qərbə doğru hərəkət etməli oldular. Bu zaman onların əsas hədəfi Bizans idi. Səlcuqların başçısı Toğrul bəyin 1015-ci ildə verdiyi əmrə qardaşı Çağrı bəy kəşfiyyat yürüşünə çıxaraq Bizans qoşununa qalib gəldi. Bu qalibiyyət nəticəsində Van gölü hövzəsi, Naxçıvan və ətrafındakı Azərbaycan torpaqları nəzakət altına alındı. Xorasanda məskən salan Səlcuqlar 1038-ci ildə paytaxtı Nişapur olan ilk Səlcuq dövlətini yaratdılar. I Toğrul (1038-1063) 1040-cı ildə sultan elan edildi. Səlcuqlar dövlətinin paytaxtı 1043-cü ildə Nişapur dan Reyə köçürüldü. Azərbaycan ərazilərinin asanlıqla Səlcuqlar tərəfindən tutulmasının bir necə səbəbi var idi. İlk növbədə Azərbaycanda yaşayan əhali Səlcuqların soydaşları idi, yəni hər ikisi türk idi. Bundan başqa Səlcuq türklərinin Azərbaycana yürüşü zamanı burada vahid dövlət yox idi. Rəvvadi və Şəddadilərin Səlcuqlara tabe olmasından sonra Azərbaycan ərazisində müstəqil xarici siyasət yeridən yeganə dövlət Şirvanşahlar idi. Səlcuq sərkərdəsi Qaratəkin 1066-cı ildə Şirvanşahlar üzərinə hücum etdi və I Fəriburzu asılı hala salıb onu Şirvanşah titulu daşımaqdan məhrum etdi. Bununla da Azərbaycan bütövlükdə Səlcuq imperiyasının tərkibinə qatıldı. **Eldənizlər dövlətinin yaranması.** Eldənizlər dövlətinin yaranması Azərbaycan atabəyi Şəmsəddin Eldənizin adı ilə bağlıdır. 1136-cı ildə Sultan Məsud Arranı iqtisadi Atabəy Şəmsəddin Eldənizə bağışladı. Tədricən o, demək olar ki, bütün Azərbaycana yiyələndi. 1160-cı ildə İraq Səlcuq sultanlığında əmirlərin qəsdinə nəticəsində sultan devrilərək öldürüldükdən sonra onun taxt-tacına Eldənizin səyi nəticəsində qəyyumluq etdiyi oğulluğu Arslanşah çıxarıldı. XII əsr müəllifi Sədrəddin əl-Hüseynin dediyinə görə “əsl hökmdar Atabəy Eldəniz idi. Sulta Arslan şahın isə yalnız adı hökmdardır”. Eldənizin vəfatından sonra hakimiyyətə böyük oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan keçdi. Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti dövründə Eldənizlər dövləti iqtisadi və siyasi cəhətdən daha da qüvvətləndi. Cahan Pəhləvan Azərbaycanın idarəsini qardaşı Qızıl Arslana tapşırırdı və oğlu Əbu Bəkirin atabəyi təyin etdi. Məhəmməd Cahan Pəhləvanın ölümündən sonra hakimiyyətə qardaşı Qızıl Arslan keçdi. 1190-cı ildə Həmədan yaxınlığındakı döyüşdə Qızıl Arslan III Toğrulu məğlub edib, onun mülklərini

və iqta yerlərini özünün tərəfdarlarına payladı.1191 ci ildə Qızıl Arslan özünü sultan elan etdi. **Şirvanşahlar XI-XIV əsrlərdə.** Şirvanşahlar dövləti XI əsrin ikinci yarısında Səlcuqlara tabe olsada ,artıq XII əsrin əvvəllərində Şirvan hökmdarları II Məniçöhr və I Afridun yeni-dən tarixi ərazilərini müstəqil idarə etməyə başladılar.Bu dövrdə Yaxın və Orta Şərqdə böyük gücə çevrilmiş Səlcuqlarla mübarizə aparmaq üç-ün gürcü hakimləri Şirvanşahlarla müttəfiq olmağa çalışırdılar.Şirvanşah hökmdarı I Afridunun səlcuqlarla ittifaqını pozmamağını bəhanə edən Gürcü çarı IV David 1120-ci ildə böyük ordu ilə Şirvan ərazilərinə basqın etdi.XII əsrin ortalarında Azərbaycan Şirvanşahlar dövləti Cənubi Qafqaz da ən qüdrətli siyasi amilə çevrilmişdi.1160-cı ildə III Mənuçöhrün ölümündən sonra onun oğulları arasında taxt-tac mübarizəsi başlandı.1173 cü ildə Şirvanşahın hərbi qüvvələri mərkəzi hakimiyyətə qarşı qiyamı ya-tırmaqda gürcü çarı III Georqiyə kömək etdi.1192-ci ildə baş vermiş güc-lü zəlzələ nəticəsində Şamaxı dağıldı.Bu hadisədən sonra paytaxt Bakıya köçürüldü.1225-ci ildə Xarəzmşah Cəlaləddin böyük ordu ilə Cənubi Qaf qaza hücum etdi.Cəlaləddinin Şirvana hücumunu bilən Şirvanşah I Guştə sb diplomatik addımlar atmağa başladı.Xarəzmşah Cəlaləddinin 1227-ci ildə Şirvana yürüşü zamanı Şirvanşah III Fəriburz uğurlu diplomatik siya-səti ilə ölkəsinin müstəqilliyini qoruyub saxlaya bildi .1231-ci ildə Azər-baycan ikinci dəfə monqolların hücumuna məruz qaldı.1239-cu ildə Şirvanın işğalı başa çatdı.1258-ci ildə yaranmış Hülakülər dövləti qısa müddət ərzində bütün Azərbaycanı tabe etdi.XIV əsrin 30-cu illərində Hülakülər dövlətinin zəifləməsindən istifadə Şirvanşahlar daxili müstə qilliklərini bərpa etdilər.1367-ci ildə Şirvana yürüş edən Şeyx Üveys Şir-vanşahları özünə tabe etdi.

Mühazirə-8

İntibah mədəniyyəti

IX əsrdən başlayaraq Azərbaycan mədəniyyəti tərəqqi dövrünü keçirdi. “Kitabi-Dədə Qorqud” - Bu əsər Dəmirqapı Dərbənddən Diyarbək ətraflarına və Mardinə, Xəzərdən Qara dəniz sahillərindəki Abxaz elinə və Trabzon qədər bir ərazidə yayılmışdır. VII-IX əsrlərdə ozanların Oğuz yurdunu oba-oba gəzərək yaydıqları “boylar” - hər şeydən qabaq türk dilli qalan-Azərbaycan xalqının mövcudluğunun istifadəsi idi. Dastanın ayrı-ayrı boylarının yaranması və yayılması bir çox oğuz tayfaları ilə yanaşı ağıqoyunlu tayfaları da mühüm rol oynamışlar. VI əsrin sonu - VII əsrin əvvəllərində Dərbənd keçidindən və Böyük Qafqaz sıra dağlarının ətəklərindən Araz çayına doğru torpaqlarda, Göyçə gölü və onun ətraflarında, Naxçıvanda, daha sonra Azərbaycanın cənub bölgələrində yaşayan ağıqoyunlular, həmçinin qara- 96 qoyunlular öz siyasi rəqiblərinə, o cümlədən erməni, gürcü və Bizans feodallarına qalib gələrək Trabzon və Suriya sərhədlərinə qədər gedib çıxmışdılar. XI-XII əsrlərdə böyük Nizami zirvəsinə yüksələn Azərbaycan ədəbiyyatının Ömər Gəncəvi, Fələki Şirvani, İzzət Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Givami Gəncəvi, Qətran Təbrizi, Xətib Təbrizi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani və başqaları kimi görkəmli sənətkarlar nəslə yetişdi

XII əsrin görkəmli filosof şairlərindən biri də Eynəqüzad Münayənaçı (990-1131) olmuşdur. Əbüllüla Gəncəvi də öz dövrünün görkəmli şairlərindən idi. Şairə “Məlikşüarə” rütbəsi verilmişdi. Bu dövr mütəfəkkirlərindən biri də Eldənizlər sarayında xidmət etmiş Mücirəddin Beyləqanidir. Məhdiyyələrini Cahan Rəhlibana və Qızıl Arslana həsr etmişdir. Givami Gəncəvi dövrün bir çox şairləri kimi Şirvanşahlara deyil, Atabəylərə rəğbət bəsləmişdir. Qətran Təbrizi (1012-1086) Təbrizdə anadan olmuşdur. Öz əsərlərini Təbriz və Gəncə saraylarında yaratmışdır

Məhsəti Gəncəvi Azərbaycan intibahının görkəmli nümayəndələrindən biridir. İndiyədək 200-dən çox rübaisi araşdırılmışdır. Xaqani Şirvani (1126-1199) Şamaxıda dünyaya gəlmişdi. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə poema yazmış bu böyük sənətkar qəsidə janrını yüksək sənətkarlıq zirvəsinə qaldırmışdır. Şirvanşahlar sarayına dəvət alandan sonra Xaqani təxəllüsünü götürmüşdür (xaqanlara məxsus olan). Xaqaninin 17 min beytlik lirik şer divanı, “Təhfətül-İraqeyn” poeması və nəsr ilə yazdığı məktublar qalmışdır

Nizami şərq və dünya poeziyasına güclü təkan verdi. Nizami xilafətin süqutundan sonra siyasi və iqtisadi dirçəliş dövrünü yaşayan Azərbaycan ümumi tərəqqi mühiti yetirmişdi. Bu mühit Sasani və Xilafət imperiyalarının süqutundan sonralar da uzun müddət Yaxın və Orta şərqlərlə ilə - Orta Asiya, İran, İraq, Misir və Suriyanın mədəni mərkəzləri ilə sıx əlaqədə idi. Gəncə dünyanın hər tərəfindən ən nadir sənət inciləri, əlyazmaları Gəncəyə

toplanmışdı. Gəncə ədəbi mühitində Əbulüla Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi kimi qadir sənətkarlar yetişmişdi. Xəmsə “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə”dən ibarət idi. Nizaminin müasirləri və yaşlıları Mxitor Qos (1130-1213) onun şagirdi XII əsrin son rübündə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin paytaxtı olmaqla inkişaf edir və Azərbaycanın baş şəhəri olur. Azərbaycan Atabəylərinin paytaxtlarından biri olmuş Naxçıvanda XII-XIII əsrlərdə şəhərsalma prosesi genişlənməmişdi. Naxçıvan Atabəylərin inzibati mərkəzi idi və onun içərisində Atabəylər ansamblı tikilmişdi. Atabəylər memarlıq toplusu Naxçıvan beynəlxalq əhəmiyyətli böyük şəhərə çevriləndə XII əsrin II yarısında yaranmışdı. Üzü Araza tərəf və möhkəm daş divarlı qala içində salınan bu iri kompleksin tərkibində şah sarayı, dövlətxana (hökumət evi), məscid, mədrəsə, türbə, yaşayış evləri və başqa yardımçı binalar vardı. Atabəylər kompleksinin baş tikililərindən biri - giriş, başlağı, Came məscidi və Möminə xatun türbəsi idi. Bu ansamblın indiyə qədər yalnız Möminə xatun türbəsi qalmışdır. Gəncə Şəddadilərin paytaxtı olduqdan sonra səlcuq əmirləri ilə Azərbaycan Atabəylərinin iqamətgahları olması ilə seçilir. Hələ Şəddadilər dövründə gəncə ətrafına möhkəm qala divarları çəkilmişdir. Keçmiş Gəncə qalasının salınma yerindən bilir ki, Gəncənin müdafiə sistemi həmişə möhkəm olmuşdur. 1122-ci il zəlzələsi Gəncəni darmadağın etdi. Zəlzələdən sonra yekun olaraq Gəncə qalasının divarları möhkəmləndirilmişdir. Gəncə şəhər qalası XI-XII əsrlərdə Şirvan şəhərinin bir çoxu böyüyüb inkişaf etmiş vəzirlərinin müdafiə tikililəri yenidən qurulmuşdu. 1045-ci ildə Şirvanşah Qubad (1043-1049) Şamaxıya yonulmuş daşdan möhkəm qala divarları çəkdirmiş, dəmir qapılar qoydurmuşdur. Bu dövrdə Şamaxı Ic qalasında Şirvanşahların yeni saray kompleksi tikilmişdi. Şamaxının 2 qalası Şulistan qalasıdır. XI əsrdə Şirvanşahların paytaxtı Bakı olmuşdur. Bakının qala divarlarını III Mönüşöhr (1120-1160) tikdirmişdir. Tikintisi 1230 ildə başa çatmış Bayıl qəsri Bakı körfəzində kiçik bir adada uzanırdı.

Mühazirə-9

Azərbaycan monqol yürüşləri dövründə. Azərbaycan Cəlairilər və Teymurilərin hakimiyyəti dövründə.

Azərbaycan monqol yürüşləri dövründə. Azərbaycan Cəlairilər və Teymurilərin hakimiyyəti dövründə. Monqollar 1220-ci ildə Azərbaycana ilk dəfə yürüş etdilər. Monqol sərkərdələri Cəbə və Subutay Zəncan, Ərdəbil, Sərab və b. şəhərləri və kəndləri dağıda-dağıda Təbrizə yaxınlaşdılar. Şəhər möhkəm qala divarları ilə əhatə edildiyindən monqollar danışıqlar aparmağı qərara aldılar. Monqollar böyük xərac aldıqdan sonra qışlamaq üçün Muğana yollandılar. Lakin gürcü çarı IV Georgi ilə A Atabəy Özbək arasında hərbi ittifaq bağlandığı barədə məlumat alan monqollar Muğandan Gürcüstana basqın etdilər və gürcü çarını məğlubiyyətə uğratdılar. 1221-ci ilin əvvəllərində Cəbə və Subutayın dəstələri Gürcüstandan yenidən Azərbaycana qayıtdılar və Təbrizə tərəf hərəkət etdilər. Təbriz hakimi Şəmsəddin Tuğrayı xərac verməklə şəhəri qarətdən xilas etdi. Monqollar Marağadan sonra Ərdəbili tutdular. Ərdəbildən sonra 3-cü dəfə Təbrizə hücum etdilər. Özbək Naxçıvana qaçdı. Əhali Şəmsəddin Tuğrayının başçılığı ilə şəhərin müdafiəsinə qalxdı. Cəbə və Subutay Təbrizin ciddi mübarizəyə hazır olduğunu görüb açıq döyüşə girməkdən çəkildilər və yenə xərac almaqla kifayətləndilər.

Azərbaycan 1225-ci ildə Xarəzmşah Məhəmmədin oğlu Cəlaləddinin hücumuna məruz qaldı. O, İraq, Əcəm, Kirman və Fars vilayətlərini ələ keçirdi. Sonra Marağanı tutdu, Təbrizə yönəldi. Atabəy Özbək, ailəsini qoyub Gəncəyə qaçdı, oradan Əlincə qalasına getdi və burada öldü. Bununla da Eldənizlər sülaləsi süqut etdi. Təbrizlilər şəhər rəisi Şəmsəddin Tuğrayının qardaşı oğlu Nizaməddinin başçılığı ilə 7 gün mərdliklə vuruşdular, lakin birlik olmadığından Cəlaləddin 1225-ci ilin iyulun 25- də şəhəri tutdu. Nizaməddin Tuğrayı şəhər rəisi təyin edildi. Atabəylərin Gəncədəki canişini Cəmaləddin də şəhəri Cəlaləddinin sərkərdəsi Urxana təslim etdi. Urxan Arranın Beyləqan, Şəmkir şəhərlərini və b. tutdu. Ağsunqurilər dövləti (1227) süqut etdi.

1231-ci ildə Cormoğon noyonun başçılığı ilə monqollar 2-ci dəfə Azərbaycana yürüş etdilər. Monqollar Marağanı çətinliklə tutdular, əhali üzərinə ağır vergi qoyuldu. Sonra Təbriz şəhəri mühasirəyə alındı. Təbriz əyanları yenə də hədiyyələr hesabına şəhəri qırğından xilas etdilər. Bir çox tanınmış sənətkarlar Qaraqoruma göndərildi. Monqollar Gəncəni də mühasirəyə aldılar. Uzun mübarizədən sonra 1235-ci ildə Gəncə işğal olundu. Monqollar Şəmkirdə ciddi müqavimətə rast gəldi. Monqollar Şəmkinin ətrafındakı xəndəklərə odun və saman dolduraraq qalaya qalxmağa cəhd etdilər. Əhali gecə vaxtı samana od vurdu. Noyon Monqolları xəndəkləri qumla doldurtduraraq atəşi söndürüb şəhərə girə bildilər. Şəmkir yandırıldı, sakinləri qılıncdan keçirildi. Tovuz və Bakı tutuldu. 1239-cu ildə Dərbənd şəhərinin işğalı ilə bütün Azərbaycan

monqollar tərəfindən tutuldu . Monqollar Monqolustana qayıtmadılar və tutduqları ərazilərdə məskunlaşdılar. Azərbaycan və Cənubi Qafqaz əraziləri 1239-1256-cı illərdə Böyük Monqol imperatorluğunun canişinləri tərəfindən idarə olunurdu . Torpaq sahələri və otluqlar monqol canişininin ixtiyarında idi. Yerli feodallar torpaq malikanələrindən məhrum oldular, monqolların vassalına çevrildilər. Hər dəfə Böyük Monqol imperatorluğunda yeni xaqan seçildikdə yerli feodallara öz malikanələrini idarə etmək üçün icazə sənədi-yarlıq verilirdi. Bu isə əlavə xərc tələb edirdi. Ölkədə monqol siyasətinə qarşı xalq hərəkatı və üsyanlar başladı. Böyük Monqol xaqanı Münke istilaları davam etdirmək məqsədi ilə 1253-cü ildə Ön Asiyaya qoşun göndərdi. Monqolların 3-cü yürüşü zamanı, 1256-cı ildə Azərbaycan tabe edildi. 1258-ci ilin fevralında Hülakü Bağdadı tutdu və 500 ildən artıq hökm sürən Abbasilər xilafəti süqut etdi. Yeni işğal edilmiş ərazilərdə beşinci monqol ulusu-Hülakü dövləti yaradıl Hülakü dövləti Azərbaycanda bir əsr (1357-ci ilədək) fəaliyyət göstərdi.

Qızıl Ordu xanı Bərkə 1263-cü ildə sərkərdə Noqayın başçılığı ilə 30 minlik qoşunu Şirvana yeritdi. Dərbənd şəhəri tutuldu. Lakin 1265-ci ildə Elxanilər Qızıl orduluları ölkədən qova bildilər. Qızıl Ordu xanlarının 1288 və 1290-cı illərdə yürüşləri də bir nəticə vermədi. Hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə Qazan xanın (1295-1304) Qarabağda Hülakü dövlətinin padşahı elan olunması ilə nəticələndi. O, yerli feodallarla əlaqəni möhkəmləndirmək naminə İslam dinini qəbul etdi, adını dəyişdirərək Mahmud adını götürdü. Hülakü dövlətini iqtisadi və siyasi böhrandan xilas etmək üçün Qazan xan bir sıra islahatlar-torpaq, vergi, məhkəmə, rabitə və ticarət sahələrində islahatlar keçirdi. Torpaq islahatının əsasını monqol qoşun hissələrində qulluq edənlərə torpaq sahələrinin verilməsi- iqta təşkil edir. İqta inci və divan torpaqları, həmçinin bayrat adlanan istifadəsiz torpaqlardan verilirdi. Torpaqla birlikdə suvarma şəbəkələri və s. iqta sahiblərinə verilir. Qazan xanın 1303-cü ildə verdiyi fərmanla kəndlilərin yerini dəyişməsi qadağan edilir

Daxili və xarici vəziyyətin gərginliliyindən istifadə edən Cəlairi Şeyx Üveys (1354-1374) 1358-ci və 1359-cu illərdə Azərbaycana yürüşlər etdi və Təbrizə daxil oldu. Azərbaycan Cəlairilər dövlətinin tərkibinə qatıldı, paytaxt Təbriz oldu. Cəlairilər monqol qəbiləsidir. Şeyx Həsən Cəlairi (Böyük Həsən) 1340-cı ildə Bağdadda Cəlairilər dövlətini təsis etmişdi. Şeyx Üveys 1367- ci ildə Şirvan ərazisini tutdu. Şeyx Üveysdən sonra oğlu Sultan Hüseynin (1374-1382) dövründə ölkədə mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışlar artdı. Şahzadə Sultan Əhməd Muğanda və Arranda güclü qoşun hissələri ilə 1382-ci ildə qardaşı Sultan Hüseyni öldürərək taxt-taca sahib oldu və 1410-cu ilədək hakimiyyətdə qaldı. Teymur 1385-ci ildə Azərbaycana daxil oldu, lakin Mərkəzi Asiyada baş vermiş hadisələrlə əlaqədar geri qayıtdı. Azərbaycan 1386-cı ilin baharında Teymurun hücumlarına məruz qaldı. “Üçillik yürüş” kimi tanınan səfərdə Təbriz tutuldu. Cəlairi əmirlərinin əsas hissəsi Bağdada, bir qismi isə Əlincə qalasına getdi. Teymur payızda Naxçıvana gəldi. Xalq Şeyx Həsənin başçılığı ilə mübarizəyə qalxdı. Teymur Əlincə qalasını mühasirəyə aldı. 1387-ci ilin

əvvəllərində Toxtamışın dəstələri Dərbənddən Azərbaycana soxuldu, lakin Miranşahın Kürün şimalına göndərilmiş qoşununa qarşı dura bilməyib geri çəkildilər. Həmin ildə Teymur, Toxtamışın Buxara və Səmərqəndə hücumu ilə əlaqədar Azərbaycanı tərk etdi, Azərbaycanın idarəsini oğlu Miranşaha tapşırdı (qəddarlığına görə “Miranşah”- ilanlar şahı kimi tanınırdı). Təbriz uğrunda Sultan Əhməd və onun Əlincə qaləsindəki əmirləri, Qara Yusifin başçılıq etdiyi qaraqoyunlular, Təbrizin yerli əmirləri və Teymuri əmirləri mübarizə aparırdılar. 1387-1392-ci illərdə Təbrizə 17 dəfə hücum edildi. və nəticədə şəhər bir feodal qrupundan digərinə keçirdi. 1392-ci ildə Teymur 2-ci dəfə Azərbaycana gəldi və Təbrizə daxil oldu. Cəlairi əmirləri Əlincə qaləsində idilər və Teymura tabe olmamışdılar. Qala Sultan Tahirin başçılığı ilə Xacə Cövhər və sonra Əmir Altun tərəfindən müdafiə olunurdu. Qalada 300-dən artıq döyüşçü var idi. Teymur qalanı tuta bilmədi, sonra Gürcüstanı zəbt etdi, Şəki hakimini itaətə gətirdi. 1392-ci ildə Toxtamış Azərbaycana hücum etdi. Cavab olaraq, Teymur 1395-ci ildə Dərbənddən Qızıl Orduya yürüş edərək rəqibinə qalib gəldi və oradan Səmərqəndə qayıtdı. Əlincə qaləsi mühasirədə qalırdı. Teymur 1387, 1393, 1397-ci illərdə Əlincə qaləsinə yürüş etmiş və heç birində qələbə qazan- 96 mamişdi Əlincə qaləsi istisna olmaqla, bütün Azərbaycanı Teymurilər zəbt etmişdilər. Qalanın müdafiəçiləri ilə birləşən Şəki və gürcü feodalları Teymurilərə qarşı vuruşur, hətta qalib gəlirdilər. Bu hadisələrdən narahat olan Teymur 1399-cu ildə 3-cü dəfə yürüş etdi və Qarabağa gəldi. Bir sıra feodal hakimlər, Şəki hakimi Seydi Əhməd, Şirvanşah İbrahimin himayədarlığı ilə Teymurla ittifaqa girərək, 12 ildən sonra daxili çəkişmələr nəticəsində Əlincə qaləsi Teymura tabe oldu. Teymur 1400-cü ildə başsız qalmış qalaya girir. Teymur bir müddətdən sonra Səmərqəndə qayıtmış və 1405-ci ildə vəfat etmişdir. Azərbaycanın Şirvana qədər olan əraziləri Miranşahın oğlu Mirzə Ömər tərəfindən idarə olunurdu.

Mühazirə-10

Qaraqoyunlu dövləti . Ağqoyunlu dövləti.

Oğuz tayfalarından olan Qaraqoyunlulara (Qaraca qoyunlu) baharlılar başçılıq edirdilər. VII əsrdən Van gölünün cənubunda məskən salmış Qaraqoyunlular XIV əsrin 70-ci illərindən Ərzincanda, Sivasda, ümumən Şərqi Anadolunun şimal-şərq torpaqlarında möhkəmlənib, Ağqoyunlulara, Cəlairilərə və Teymurilərə qarşı mübarizə aparmışlar 1406-cı ilin payızında Təbriz yaxınlığındakı Şənbi-Qazanda I döyüşdə Teymurilər məğlub oldular. 1408-ci il aprelin 21-də Sərdrud adlı yerdə Qara Yusifin qüvvələri ilə Əbubəkrin qoşunu arasında II döyüşdə Miranşah öldürüldü və Teymurilər təslim oldular.. Beləliklə, Teymurilərin Azərbaycandan qovulmasında Qaraqoyunluların həlledici rolu oldu. Qara Yusifin siyasət uğurları Sultan Əhməd qorxuya saldı. O, Qara Yusiflə olan şərtini pozdu. 1410-cu ilin yayında Sultan Əhməd Təbrizə hücum keçdi. Şirvanşah I İbrahim oğlu Kəyümərs ona kömək edirdi, çünki bununla o, Azərbaycanın cənub vilayətlərində möhkəmlənə bilirdi. Bundan xəbər tutan Qara Yusif onlardan əvvəl Təbrizə çatdı. 1410-cu il avqustun 30-da Təbriz yaxınlığında Şənbi-Qazan adlı yerdə Qara Yusiflə Sultan Əhməd arasında döyüş başladı. Cəlairilər darmadığın edildi. Sultan Əhməd Qara Yusifin əlinə keçdi, ondan Azərbaycan və İraq hakimiyyətindən əl çəkmək haqqında yazılı iltizam alındı və ertəsi gün 101 öldürüldü. Cəlairilər hakimiyyətinə son qoyuldu. Qara Yusif oğlu Qiyasəddin şah Məhəmməd Bağdada canişin göndərdi. Beləliklə, 1410-cu ildə yaranan Qaraqoyunlu dövlətinin tərkibinə şimalda Şirvanşahlar dövləti istisna olmaqla bütün Azərbaycan torpaqları, Şərqi Anadolu, Gürcüstanın bir hissəsi, Qərbi İran və İraq daxil oldu. Paytaxtı Təbriz oldu. 1411-ci ildə Qara Yusif oğlu Pirbudağı sultan elan etdi. Qara Yusif irsi soyurqal torpaqları, pul və hədiyyə paylamaqla Azərbaycanın cənub ərazilərindəki əyanları öz tərəfinə çəkmişdi. 1412-ci ilin sonunda Kür sahilində döyüş baş verdi. Qarabağın, Muğanın, Naxçıvanın silahlı dəstələri də Qara Yusifin tərəfində vuruşurdu, buna görə də I İbrahim və onun müttəfiqləri məğlub oldular.

1436-cı ilin yazında Cahanşah Teymurilərin vassalı kimi Qaraqoyunlu dövlətinin hökmdarı elan edildi. 1447-ci ildə Şahruxun ölümündən sonra müstəqil siyasət yeridən Cahanşah hakimiyyətə tabe olmaq istəməyən yarımköçmə əmirlərə qarşı mübarizə aparırdı və Şirvanla dostluq münasibətləri yaratmağa çalışırdı. Cahanşah dörünün məlumatlı şəxsiyyəti, bacarıqlı dövlət xadimi idi. Onun qanunlarına əməl etməyənləri ciddi cəzalandırırdı. Gələcəkdə işğalçılıq planlarını həyata keçirmək üçün hərbi islahat keçirdi, orduda möhkəm intizam yaratdı. Ölkənin qərb sərhədlərində Ağqoyunlularla tez-tez hərbi toqquşmalar nəticəsində XV əsrin 50-ci illərində Cahanşah Şərqi Anadolunun çox hissəsini itirdi. Lakin bir sıra uğurları nəticəsində o, 1453-cü ildə Əcəm İraqını, bütün Qərbi İranı, sonra Şərqi İranın bir hissəsini ələ keçirdi, 1457-ci ildə Sultan taxtının iddiaçılarından olan Şahruxun oğlu İbrahim Mirzəni məğlub

edib Cürcanı və Xorasanı tutdu, 1458-ci ilin iyununda Herata daxil oldu . Lakin yeni Teymuri sultanı Əbu Səid öz rəqiblərini əzdi və Cahanşahdan irsi torpaqlarını tərک etməyi tələb etdi. Cahanşah hərbi səfərdə olduğu zaman yarımköçmə feodallar Azərbaycanda Cahanşahın oğlu Həsənəlinin, Bağdadda isə digər oğlu Pırbudağın ətrafında birləşərək qiyam qaldırdılar. Bunu eşidən Cahanşah 1459-cu ilin yanvarında Əbu Səidlə Heratda barışıq müqaviləsi imzaladı və təzminat alıb Azərbaycana gəldi . O, qiyamları yatırdı və 1465-ci ildə Pırbudağın üzərinə irəlilədi. Pırbudaq təslim oldu və öldürüldü. Beləliklə, Cahanşahın fəal daxili və xarici siyasəti ara müharibələrə son qoydu.

XIV əsrdə Kiçik Asiyanın şərqində məskunlaşmış Qaraqoyunlulardan qərbdə Ağqoyunlular yaşayırdılar. Onlar hələ erkən orta əsrlərdə Cənubi Qafqazda, Qafqaz dağları ilə Araz çayı arasındakı ərazidə, həmçinin Cöyçə gölü ətrafında, Alagöz yaylaqlarında, həmçinin Azərbaycanın cənub bölgələri, Şərqi Anadolu, Qərbi İran, Dəclə və Fərat vadiləri də daxil olmaqla, çox geniş ərazidə yayılmışdılar XV əsrin 50- ci illərində Uzun Həsən Gürcüstanın Qaraqoyunlulara tabe olan şərq hissəsini tutdu. 1467-ci il noyabrın 11-də Muş döyüşündə Qaraqoyunlular məğlub edildi və Cahanşah öldürüldü. Bağdada 105 qədər ərazi Ağqoyunluların əlinə keçdi. 1467-ci ildə Təbrizdə Qaraqoyunlulara qarşı yeni üsyan başlandı. 1468-ci ildə Uzun Həsən Azərbaycanın cənubunu və Qarabağı müqavimətsiz tutdu, Həsənəlini sıxışdırmağa başladı. Qaraqoyunluların xeyli hissəsi Ağqoyunlulara birləşdilər, Qaraqoyunlu dövləti dağıldı. Ağqoyunlu dövləti yarandı, paytaxtı Təbriz oldu. Ağqoyunlu dövləti Kürdən Cənubda olan Azərbaycan vilayətlərini, Şərqi Anadolunu, Qərbi İrani, İraqı, Şərqi Gürcüstanı və s. əraziləri əhatə edirdi Uzun Həsən xalqın rəğbətini qazanmaq üçün bir sıra tədbirlər, vergi işlərini nizama salmaq üçün “Qanunnamə” verdi. Bu, əhalinin vəziyyətini yaxşılaşdırmadı. Uzun Həsən nizami ordu yaratdı, odlu silah istehsal etməyə təşəbbüs etdi, feodalların müqavimətini qırdı. Bəzi güzəştlərə getməyə də məcbur oldu. Lakin o, möhkəm mərkəzləşdirilmiş dövlət yarada bilmədi. Ağqoyunlu dövləti Azərbaycanın bu vaxta qədərki tarixində Avropa ölkələri ilə ən geniş əlaqə yaratmış ilk dövləti idi. Uzun Həsən Qərb ölkələri ilə ticarət əlaqələri, xüsusilə ipək ticarəti yaratmışdı. Digər tərəfdən, o, öz ordusuna müasir silahlar almaq, Azərbaycanda topçuluq sənətini inkişaf etdirmək üçün Avropa ölkələrindən artilleriya mütəxəssisləri də dəvət etmək istəyirdi. Onun xarici siyasətində əsas istiqaməti Osmanlı imperatorluğu ilə münasibətlər təşkil edirdi. Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinin kəskinləşməsində Trabzon məsələsi də az rol oynamamışdı. İlk döyüş Qoyluhisar adlanan yerdə baş verdi. Ağqoyunlular Osmanlı qoşununa ciddi zərbə vursalar da, Uzun Həsən hələlik osmanlılarla sülh bağlamaq qərarına gəldi, öz ağıllı və güclü məntiqi ilə tanınan anası Sara xatını Sultanın düşərgəsinə-Bolqar dağına göndərdi. 1461-ci il avqustun 15-də Trabzon osmanlılar tərəfindən zəbt edildi 1473-cü il avqustun 1-də Malatyada Ağqoyunlularla Osmanlılar arasında döyüş baş verdi. 1473-cü il avqustun 11-də.

1474- cü ilin mayında Şirazda Uzun Həsənin böyük oğlu, Şirazın varisi Uğurlu Məhəmmədin başçılığı ilə iri feodalların qiyamı başladı. Uzun Həsən 1474-1477-ci illərdə Gürcüstana yürüş etdi. 1477-ci ildə Uzun Həsənin gürcü hakimi VI Baqratla bağladığı sülhə görə, Tiflis də daxil olmaqla Şərqi Gürcüstan Ağqoyunlu dövlətinin hakimiyyəti altına düşdü. 1500-cü ilin əvvəllərində dərviş Baba Xeyrullahının köməyi ilə Təbriz yaxınlığında Əbhər adlanan yerdə onların arasında sülh sazişi imzalandı. Bu müqaviləyə görə, Qızılüzən çayı sərhəd olmaqla Diyarbəkir, Azərbaycanın Kürdən cənubdakı hissəsi və Qarabağ Əlvəndə, bütün Ərəb İraqı, Fars və Kirman isə Murada çatdı. Bu parçalanma Ağqoyunlu dövlətinin süqutuna gətirib çıxardı

Mühazirə-11

Şirvanşahlar dövləti XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəllərində. Şəki hakimliyi. Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyi. XIII-XV əsrlərdə. Mədəniyyət.

XIII əsrin əvvəllərində Şirvanşahlar dövlətini Güştasb (1203-1225) idarə edirdi. 1225-ci ildə III Fəribürz (1225-1243) ölkənin idarəsi ilə ciddi məşğul olmayan atası Güştasbı hakimiyyətdən qovdu və XIII əsrin ortalarına kimi Şirvanı idarə etdi. Fəribürz Cəlaləddinə xərac versə də, Şirvanın müstəqilliyini qoruya bildi. 1231-ci ildə monqollar Şirvana daxil oldular, 1239-cu ildə Şirvan və Dərbənd ələ keçirildi. Şirvanı idarə edən II Axsitan (1243-1260) Hülakülərin hakimiyyətini qəbul 97 etməli oldu. Onun dövründə Şirvanşahlar tədricən öz müstəqilliyini itirdi. Şirvan hakimləri Hülakülər tərəfindən təyin edilirdi və bu, XIV əsrin 2-ci rübünə qədər davam etdi. Şirvanşah Kavusun (1345-1372) dövründə Şirvanşahlar əvvəl Çobanilərdən, sonra isə Cəlairilərdən asılı vəziyyətə düşdülər. 1364-cü ildə Şirvanda Cəlairilərə qarşı üsyan qalxdı. 1367-ci ildə Şeyx Üveys Şirvana yürüş etdi. Cəlairilər 3 aya yaxın Şirvanda qalıb əhalini qarət etdilər. Kavus tutuldu və Üveysin hüzuruna gətirildi. O, 3 aydan sonra azad edildi və yenidən Şirvana hakim təyin olundu. Kavus öldükdən sonra Şirvanı onun oğlu Huşəng (1372-1382) idarə etdi. 1382-ci ildə Huşəng öldürüldü və hakimiyyətə Şeyx İbrahim Dərbəndi (I İbrahim) gəldi (1382-1417)

Şeyx İbrahimin hakimiyyəti dövründə Şirvan ərazisi 2 təhlükə qarşısında qalmışdı: cənubdan Teymurun qoşunları, şimaldan isə Qızıl Ordu xanı Toxtamışın həmlələri Şirvanın xarici və daxili vəziyyətini gərginləşdirdi. Toxtamış 1387-ci ildə yenə Şirvana hücum etdi, lakin ölkədən çıxmalı oldu. Şeyx İbrahim mahir siyasətçi idi və rəqibin birindən digərinə qarşı istifadə etmək qərarına gəldi. İbrahim 1386-cı ildə Teymur Qarabağ Qarabağda olan vaxt onun yanına gələrək onunla Toxtamışa qarşı müqavilə bağladı. Bu ittifaq Şirvanı yersiz qarətdən xilas etdi, həm də İbrahim Toxtamışa qarşı güclü müttəfiq qazandı. İbrahim Bu əlaqədən istifadə edib Şirvanı iqtisadi-siyasi və hərbi cəhətdən qüvvətləndirdi. O, Teymurun Qızıl Orduya qarşı yürüşündə iştirak etdi. İbrahim Azərbaycanın yerli feodallarının Teymurla danışıqlar aparmasında yaxından iştirak etdi. Teymur 1399-cu ildə 3-cü dəfə Azərbaycana gəldikdə, Şeyx İbrahim Cənubi Qafqazın Miranşaha qarşı üsyan etmiş feodallarının, o cümlədən Şəki hakimi Seydi Əhmədin Teymur ilə ittifaq bağlamasına nail oldu və beləliklə, bu ərazini işğaldan azad etdi. Teymurun ölümündən sonra İbrahim siyasi vəziyyət dəyişdiyindən Teymur- 98 rilərə qarşı yeni siyasi xətt tutdu. Şirvanşah İbrahimin siyasəti Azərbaycanı birləşdirmək idi. Teymurlərə qarşı qalxan xalq hərəkatından istifadə edən İbrahim Gəncəni və Qarabağın xeyli hissəsini tutdu. Gürcü çarı, Şəki və Ərdəbil hakimləri və Qaramanlı tayfasının müttəfiq qoşunları 1405-ci ilin yayında Kür sahilində Teymuri Ömər qoşununu məğlub etdi. Bu zaman Təbrizdəki üsyançılar şəhəri tutdular və yardım üçün İbrahimə müraciət etdilər. İbrahim 1406-cı ilin

mayında Təbrizə daxil oldu. Xalq onu hörmətlə qarşıladı. İbrahim qısa müddət olsa da, Azərbaycanı öz hakimiyyəti altında birləşdirdi. Lakin çox keçmədən Cəlairi sultanı Əhməd və onun müttəfiqi Qaraqoyunlu Qara Yusif şəhərə yaxınlaşdığından I İbrahim Təbrizi tərk edib Şirvana çəkildi.

Şəki XIII əsrin 20-ci illərin əvvəllərində də Şirvanın tərkibində idi. Şəhəri 2 nəfər-vəzir Səfiəddin və vali Qaşqara idarə edirdi. XIV əsrin 30-cu illərində Hülakü dövlətinin tənəzzülü dövründə Şəki feodalları daxili müstəqillik əldə etdilər. Hakimiyyətə Oyrat sülaləsi gəldi. Həmin vaxtdan Şəki hakimlərinin müstəqillik uğrunda apardıqları mübarizə XIV əsrin son rübündə daha da gücləndi. Teymur ilk yürüşü zamanı (1386-1387) Şəki vilayətinə gəldi, dağlıq ərazilərində yaşayan camaat qarət edildi, Şəki hakimi Seydi Əli Oyrat Teymurun Azərbaycanda olmadığı dövrdə itaətdən boyun qaçırdı (1387-1392). Teymurun 2-ci yürüşü zamanı (1392-1395) bir daha Şəkiyə daxil oldu. Seydi Əli mülkünü və əmlakını atıb getdi. Bir müddətdən sonra Teymur qoşun hissələrini Şəkidən Qızıl Ordu üzərinə göndərərək, Mahmudabada gəldi və Səmərqəndə qayıtdı. Teymurun Azərbaycana hakim təyin etdiyi Miranşah 1395-ci ildə Seydi Əlinin müxalif olduğunu güman edib, yoxlamadan Şəkini talan etdi. Seydi Əli gürcü feodalları ilə ittifaqa girib Əlincə qalasına hücum etdi və burada mühasirədə olan Sultan Tahiri azad etdi. Teymurun Əlincə ətrafındakı qoşunu məğlub oldu. Qoşun başçısı Səncər Təbrizə vəziyyəti Miranşaha bildirmək üçün getdi. Miranşah, oğlu Əbu Bəkrin qoşunu Şəki üzərinə göndərdi. Döyüşdə Seydi Əli Şəkidə törədilən qarətin intiqamını almaq üçün şəxsən Əbu Bəkrin üzərinə şığıdı. O həlak oldu, lakin Əbu Bəkrin qüvvələri məğlub oldu. Seydi Əlinin oğlu Seydi Əhməd Şəki hakimi oldu.

Səfəvilər sülaləsinin yüksəlişi monqol istilasından təsadüf edir. XIII əsrdə monqolların işğal etdikləri ərazidə sufi-dərviş təriqəti (orden və ya məktəb) yarandı və tezliklə sənətkar və kəndlilər içərisində geniş yayıldı. XIII əsrin sonunda belə dərviş ordenlərindən biri də Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində yaranmışdır. Ordenin və şeyxlər sülaləsinin adı XIII–XIV əsrlərdə yaşamış Şeyx Səfiəddin İshaq əl-Musəvi əl-Ərdəbilinin adı ilə bağlı idi. Bütün Ərdəbil əhalisi şeyxin müridləri hesab olunur və göstərişlərinə əməl edirdilər. Şiəlik təriqətinə mənsub Səfəvilərin müvəffəqiyyətinə səbəb Ərdəbil şeyxlərinin başçılıq etdiyi hərəkətin ölkənin oturaq əhalisinin tələbini ifadə etməsi idi. Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti 1501-ci ilədək, bütün Azərbaycandakı hakimiyyəti isə 1501-1736-cı illəri əhatə etmişdir. XV əsrdə Səfəvi təriqətinə Şeyx Cüneyd rəhbərlik edirdi. Cüneydin oğlu Şeyx Heydər dayısı Uzun Həsənin (Ağqoyunlu hökmdarı) qızı Aləmşah bəyimlə evləndi. 1470-ci ildə Uzun Həsən Təbrizdən Ərdəbilə gəlib, Şeyx Heydəri Səfəvi təriqətinin başçısı təyin etdi. 1488-ci ildə Şeyx Heydər öldürüldü və Uzun Həsənin oğlu Sultan Yaqub Şeyx Heydərin oğlanları Sultanəlini, İbrahimi və İsmayılı anaları ilə birlikdə Şiraz yaxınlığında qalada dustaq etdi. 1492-ci ildə Baysunqura qarşı mübarizədə Qızılbaşlardan istifadə etmək üçün Ağqoyunlu Rüstəm onları azad etdi. 1493-cü ildə Sultanəlinin başçılıq etdiyi

Qızılbaşlılar və Rüstəm Mirzənin qoşunları Bayzunquru məğlub etdilər. Səfəvilərin güclənməsindən qorxan Rüstəm Mirzə 1494-cü ildə Ərdəbil yaxınlığında Sultanəlini məğlub etdi və onu öldürdü. Lakin bu döyüşdən əvvəl Sultanəli qardaşı İsmayılı Səfəvi Ordeninin başçısı təyin etmişdi.

Səfəvilər dövlətinin yaranması və yüksəlişi . Səfəvilər dövləti

XVI əsrin son rübündə .

XV əsrdə Səfəvi təriqəti güclü siyasi qüvvəyə çevrilməkdə idi. Qaraqoyunlu və Ağ qoyunlu dövlətlərinin sabitlik yarada bilməməsi, hakimiyyət uğrunda çekişmələr sosial-iqtisadi vəziyyətə də mənfi təsir göstərdi. Əhali nin güzəranı çətinləşdi. XV əsrin sonlarında mərkəzi hakimiyyətin daha da zəifləməsi sadəcə xalq arasında Səfəvi lərin nüfuzunun artmasına əlavə rişli şərait yaratdı. 1499-cu ildə Ərdəbil şeyxlərinin varisi İsmayıl Lahican dan Ərdəbilə doğru hərəkətə başladı. Qızılbaş əmirlərinin məsləhəti ilə hərəkətə keçən gənc İsmayılın əsas vəzifəsi “Səfəviyyə” müridlərini qısa müddətdə bir araya toplamaq, Azərbaycanda siyasi hakimiyyəti ələ keçirmək idi. Ərdəbildə möhkəmlənə bilməyən İsmayıl Ərzincana yollandı. Yol boyunca qızılbaşlara qoşunların sayı durmadan artırdı. Qızılbaşların əsas rəqibləri Ağqoyunlular və Şirvanşahlar idi. 1500-cü ildə Ərzincana qızılbaşların müşavirəsi toplandı. Müşavirədə ilk zərbənin Şirvanşah Fərrux Yasara vurulması qərarı qəbul edildi. Həmin ilin sonlarında İsmayılın başçılığı ilə qızılbaş qoşunu Gülüstan qalası ətəyindəki Cəbani düzündə Şirvanşahın qoşunları ilə döyüşə girdi. Sayca az olmalarına baxmayaraq, qızılbaşlar Şirvan qoşununu darmadağın etdilər, Fərrux Yasar isə həlak oldu. 1501-ci ilin yazında şiddətli müqavimətdən sonra Bakı qalası da tutuldu. İsmayılın uğurları Ağqoyunlu Əlvənd Mirzəni narahat edirdi. Onun Şirvana qayıtmaq və oranın idarəsi ilə kifayətlənmək təklifini İsmayıl rədd edincə müharibə qaçılmaz oldu. 1501-ci ilin ortalarında Şərur düzündə baş verən döyüşdə qızılbaş özlərindən qat-qat üstün olan Ağqoyunlu qoşununu məğlub etdilər. İsmayıl bu döyüşdə şəxsi igidlik və böyük sərkərəlik məharəti göstərdi. Qızılbaşların qələbə qazanmasının əsas səbəbi müridlərinin öz şeyxləri yolunda ölümə belə hazır olması, mənəviyyatca möhkəm və mətinlikləri idi. Bütün döyüşlərdə şəxsən iştirak edən gənc İsmayıl isə qızılbaşların ilham mənbəyinə çevrilmişdi. Ağqoyunluların birinci qolunun süqut etməsi ilə nəticələnən Şərur döyüşündən bir qədər sonra İsmayıl Təbrizə daxil olaraq özünü şah elan etdi. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin əsası qoyuldu. 1503-cü ildə isə Fars və Əcəm İraqının hakimi Ağqoyunlu sultan Murad Alməbulağı adlı yerdə məğlub edildi. Belliklə, Ağqoyunlu dövlətinə son qoyuldu. İsmayıl özünü babası Uzun Həsənin siyasi varisi sayaraq qurduğu dövləti Ağqoyunlu sərhədləri daxilində bərpa etməyə çalışdı. 1510-cu ildə Mərv döyüşündə Şeybani xanı da məğlub edən Şah I İsmayıl Amu dərəsinə qədər bütün Xorasanı öz hakimiyyəti altına aldı. Səfəvi dövləti geniş ərazi-li imperiyaya çevrildi. Şah I İsmayılın uğurları onun Osmanlı sultanı tərəfindən hökmdar kimi tanınması ilə

nəticələndi. II Bəyazidın dövründə yaradılan mehriban dostluq əlaqələri Sultan I Səlimin hakimiyyətə gəlişi ilə pozuldu.

Heydər Mirzə Qəzvinə İsmayılın tərəfdarları tərəfindən öldürüldü. Hələ atasının sağlığında ömrünün 20 ilini məhbəsdə keçirən İsmayıl azad edildi və şah elan olundu. II İsmayılın dövləti gücləndirmək üçün əl atdığı kütləvi cəza tədbirləri qızıl-baş əyanlarını narazı saldığından şah sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. 1578-ci ildə hakimiyyətə qızılbaş əmirləri müdafiə etdiyi Məhəmməd Xudabəndə gəldi. Onun hakimiyyəti dövründə (1578-1587) xəzinə boşaldı, mərkəzi hakimiyyət daha da zəiflədi, qızılbaş əmirlərin müstəqillik meyilləri gücləndi. Üstəlik, şahın vəkili olan arva-dı Mehdi Ülyanın Şiraz əyanı Mirzə Salmanın təsiri ilə hakim vəzifələrə “tacikləri” (farsları) gətirməsi qızılbaş əyanlarının narazılığına səbəb olmuşdu.

Yaranmış əlverişli şəraitdən Osmanlı sultanı III Murad istifadə etmək qərarına gəldi. Osmanlı hərbi qüvvələrinin Van hakimi Xosrov paşanın təhriki ilə qiyam qaldıran kürdlərlə birlikdə Xoya hücum etməsi Amasiya sülhünün pozulması demək idi. Bu hadisə ilə Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin ikinci mərhələsi (1578-1590) başlandı. Mustafa Lələ paşanın başılığı ilə 100 minlik Osmanlı qoşunu Gürcüstan isqamətinə göndərildi. Səfəvi və Osmanlı qoşunları Çıldır gölü yaxınlığında üz-üzə gəldi. Sayca üstünlükləri və qızılbaş əmirlərinin arasında birliyin olmaması bu döyüşdə Osmanlıların qələbə çalmasına səbəb oldu. Nəticədə, Şərqi Gürcüstan itirildi, Osmanlı qüvvələri Şirvana daxil oldular.

Səfəvilər 1583-cü ildə Niyazabad döyüşündə qalib gəlsələr də, qızılbaş əyanları arasındakı çəkişmələr, mərkəzi hakimiyyətin zəifliyi, xəzinənin boşalması Səfəvilərə müharibədə uğur qazanmağa imkan vermirdi. XVI əsrin 80-ci illərində baş verən hərbi əməliyyatlar nəticəsində Çuxursəd vilayəti də itirildi. 1585-ci ildə Osmanlı qoşunları Sufiyan döyüşündə Səfəvi şahzadəsi Həmzə Mirzənin qoşunlarına qalib gələrək Təbrizə hücum etdilər. Şəhər əhalisinin şiddətli müqaviməti Osmanlı paşasını qəzəbləndirdiyindən o, Təbriz tutulduqdan sonra yeniçərilərə şəhəri talan etmək əmrini verdi. Təbriz şəhəri viran edildi, məşhur “Qeysəriyyə” bazarı yandırıldı. Lakin bir qədər sonra Həmzə Mirzə Təbrizi azad edə bildi. Müharibəni davam etdirmək Səfəvilər üçün çətin idi. 1586-cı ildə Həmzə Mirzə Osmanlılarla sülh danışıqlarına başladı. Lakin onun sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi ilə vəziyyət daha da pisləşdi. Sülh danışıqları dayandırıldı. Hərbi əməliyyatlara başlayan Osmanlı qoşunları, demək olar ki, bütün Azərbaycanı ələ keçirdilər. Özbək hakimləri yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Xorasanı tutdular. Qızılbaş əmirləri zəif xarakterli Şah Məhəmməd Xudabəndədən üz çevirdilər. O, taxtdan uzaqlaşdırıldı. Oğlu Abbas Mirzə şah elan edildi. Şah I Abbas Osmanlılarla müharibənin daha da fəlakətli nəticələr verəcəyini anladığından dövlətin varlığını qorumaq və vaxt qazanmaq üçün sülhə razılaşdı. 1590-cı ildə imzalanan İstanbul sülhü

göre, Qaradağ, Ərdəbil, Xalxal və Lənkəran əraziləri istisna olmaqla, Azərbaycan, Şərqi Gürcüstan, həmçinin İranın bəzi qərb torpaqları Osmanlılara verildi. **Səfəvilər dövləti Şah I Abbasın hakimiyyəti illərində.**

İstanbul sülhünün şərtləri Səfəvilər üçün ağır olsa da, bu Şah I Abbasa ölkə daxilində baş verən qiyamları yatırımaq, dağılmış təsərrüfatı bərpa etmək və mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək imkanı verdi. Bundan əlavə, Səfəvilər eyni vaxtda iki dövlətlə (Osmanlı və Şeybanilər) müharibə aparmağın çətinliyindən də xilas oldu. Yeni şah yaranmış fürsətdən səmərəli istifadə etməyə başladı. Azərbaycan torpaqlarını Səfəvi dövlətinin tərkibinə qaytarmaq fikrindən əl çəkmədiyini nümayiş etdirən Şah I Abbas 1593-cü ildə mərkəzi Ərdəbil olan Azərbaycan bəylərbəyliyi yaratdı. İstanbul sülhünə görə, Səfəvilərdə qalan Azərbaycan mülkləri bu bəylərbəyliyə daxil edilmədi. Yeni inzibati vahidin ilk hakimi Zülfüqar bəy Qarmanlı təyin olundu. 1598-ci ildə isə paytaxt qiyam və çıxışlardan uzaq olan İsfahana köçürüldü. Bu addım Səfəvi sarayında İran elementlərinin güclənməsinə şərait yaratdı. Şah paytaxtın köçürülməsindən narazı qalaraq Qəzvin əhalisini könlünü almaq məqsədilə İsfahanda türklərdən ibarət "Abbasabad" adlı xüsusi məhəllə saldı. İtirilmiş əraziləri geri qaytarmaq üçün, ilk növbədə, ordu gücləndirilməli idi. Bu məqsədlə Şah I Abbas ordu quruculuğuna başladı. 1578-1590-cı illər Səfəvi—Osmanlı müharibəsi zamanı məğlubiyyətlərə gətirib çıxaran tayfa çekişmələrinə son qoymaq məqsədilə tayfa başçılığında iri birlik prinsipi ləğv edildi. İndi bu vəzifəni yalnız şahın rəğbətini qazanmış şəxslər tuta bilərdi. Bununla da hərbi birləşmələrin formalaşmasında qohumluq prinsipi əsaslı şəkildə sarsıldı. Qoşun tayfa müxtəlifliyi prinsipi əsasında təşkil edildi. Qızılbaşlılara təbəşinə silah gəzdirmək qadağan olundu. Şah I Abbasın dövründə Səfəvi ordusu, əsasən, iki hissədən ibarət idi: daimi qoşunlardan ibarət nizami hərbi hissələr və müharibələr zamanı vilayətlərdən toplanan ənənəvi qızılbaş qoşunu. Yeni yaradılan və birbaşa şahın tabeliyində olan daimi qoşunlar bunlar idi:

Qulamalar yeniçəri nümunəsindən yaradılan qoşun növü idi. Qeyri-müəssisə əhalidən uşaq yaşlarında yığılan və şahın sədaqət ruhunda tərtib edilən qulamalar şah ordusunun əsas zərbə gücünü təşkil edirdi.

Tüfəngçilər əhalinin aşağı təbəqəsindən toplanan və sayı 12 min nəfər olan piyada qoşun növü idi.

Topçular hərbi birləşməsində 500 topdan ibarət əsas odlu silah ehtiyatı cəmləşmişdi. Toplardan döyüşlərdə, xüsusilə qalaların alınmasında istifadə olunurdu. Sayca çoxluq təşkil edən və əsasən, Azərbaycan tayfalarından toplanan süvari qızılbaş qoşunu yenə də Səfəvilərin əsas hərbi gücünü təşkil edirdi. Şah I Abbasın hərbi islahatları nəticəsində səfəvilərin hərbi qüdrəti bərpa edildi, ordu daha da gücləndirildi. Şah I Abbasın islahatları həm də qızılbaş əmirlərinin özbaşnalıqlarının qarşısını almağa, ordu intizamını möhkəmləndirməyə yönəlmişdi. Buna baxmayaraq, islahatlardan sonra da Səfəvi

ordusunda, eyni zamanda dövlət idarəçiliyində aparıcı mövqelər qızılbaşlara məxsus olaraq qalırdı. Şah I Abbas iqtisadi həyatı da canlandırmaq məqsədilə bir sıra addımlar atmışdı. Bəzi yerlər də əhalinin üzərinə qoyulan vergilər azaldılmış, ölkənin daxili və xarici ticarət məsələləri sahmana salmışdı. Xəzinənin gəlirləri artırılmışdı. Beləliklə, I Abbasın tədbirləri nəticəsində Səfəvilərin əvvəlki hərbi və iqtisadi qüdrəti bərpa edildi. Osmanlılar işğal etdikləri Azərbaycan torpaqlarından hərbi inzibati idarə üsulu yaratmışdılar. Ölkə vilayət və bəyliklərə, onlar isə öz növbəsində sancaqlara bölünürdü. Əhali və torpaqlar siyahıya alınmış, yeni vergilər və mükəlləfiyyətlər tətbiq edilməyə başlanmışdır. Ərazilər üzərə xüsusi vergi dəftərləri tətbiq olunmuşdu. Ənənəvi ticarət əlaqələrinin kəsilməsi, dağıdıcı müharibələr Azərbaycan xalqının güzəranına mənfi təsir etdiyindən əhali çox zaman bu vergiləri ödəyə bilmirdi. Osmanlı hakimiyyəti altında yaşamaq istəməyən əhalinin xeyli hissəsi ölkədən köçmüş, yaşayış məntəqələri boşalmışdı. İqtisadi vəziyyət yətin ağırlığı, Osmanlıları vergi siyasəti bir sıra yerlərdə üsyanlara səbə olmuşdu. Osmanlı ərazisində yayılan cəlalilər hərəkatı Azərbaycana da sirayət etmişdi. Bu hərəkatın ölkəmizdəki nümayəndəsi xalq qəhramanı Koroğlu idi. XVII əsrin əvvəllərində Osmanlılara qarşı müharibəyə başlayan I Abbas cəlalilər hərəkatından da istifadə etmişdir. Şah I Abbasın dövründə Səfəvilər dövlətinin xarici siyasəti 3 əsas istiqaməti üzərində qurulmuşdur:

1. Osmanlı işğalı altında olan Azərbaycan torpaqları azad etmək ;
2. Xorasanı Şeybanilərdən geri almaq;
3. Hörmüzü portaqallardan təmizləmək .

Mühazirə-13

Səfəvilər dövləti XVII əsrin ikinci yarısı XVIII əsrin əvvəllərində. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf xüsusiyyəti

Şah I Abbasın ölümündən sonra onun varisləri dövlətin qüdrətini qoruyub saxlamaqda çətinlik çəkirdilər. Bir tərəfdən daxili idarəetmədə yol verilən səhvlər, digər tərəfdən beynəlxalq vəziyyətin dəyişməsi və Avropa dövlətlərinin Şərqdə müstəmləkəçilik siyasətinin güclənməsi Səfəvilər dövlətinin siyasi və iqtisadi vəziyyətinə təsirsiz ötüşmədi. Təbriz şəhəri müharibələr nəticəsində dağıntılara məruz qalsa da, XVII əsrdə siyasi və iqtisadi mövqeyinə görə imperiyanın ikinci şəhəri hesab olunurdu. XVII əsrdə Azərbaycan inzibati cəhətdən dörd bəylərbəyliyinə bölünürdü: Qarabağ (mərkəzi Gəncə), Şirvan (mərkəzi Şamaxı), Çuxursəd (mərkəzi İrəvan) və Cənubi Azərbaycan torpaqlarını əhatə edən Təbriz bəylərbəylikləri. Bəylərbəyliyə daxil olan mahalları qolbəyi idarə edirdi. Daha kiçik inzibati vahidlərin idarəçiləri sultan titulu daşıyırdılar. Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə bəylərbəyilər hərbi və idarəetmə qabiliyyətləri ilə seçilən, şah sarayına yaxın adlı-sanlı qızılbaş əmirlərinə təyin olunurdu. Bəylərbəyliklərdə maliyyə işlərini mərkəzi hakimiyyət tərəfindən təyin edilən vəzirlər yerinə yetirirdilər. Vəzirlər bəylərbəyinin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərsələr də, yalnız mərkəzi divana hesabat verirdilər. XVII əsrin ikinci yarısında tarixi İpək yolu öz əhəmiyyətini itirirdi. Böyük coğrafi kəşflərdən sonra başlanan bu proses İpək yolu üzərində yerləşən Şərq ölkələrinin iqtisadi həyatına mənfi təsir göstərdi. Səfəvilər dövlətində böyük maliyyə itkiləri ilə üzləşdi. İtkilərin yerini doldurmağa çalışan Səfəvi şahları Moskva ilə ticarət əlaqələrinə diqqət ayırmağa başladılar. II Abbasın ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Şah Süleyman (1666-1694) Rusiya dövləti ilə müqavilə imzaladı. 1667-ci ildə imzalanan bu müqavilədə rus tacirlərinə geniş imtiyazlar verildi. Şah Süleymanın fərmanı ilə yerli hakimlərdən rus tacirlərinə xüsusi ehtiramla yanaşmaq tələb olunurdu. Volqa-Xəzər ticarət yolunun canlanması buraya quldur basqınlarının başlanmasına şərait yaratdı. Bu sahədə rus kazakları xüsusi "fəallıq" gösdərirdi. Onların ən böyük qarətçi basqını Stepan Razinin adı ilə bağlıdır. Rus çarları qətiyyətlə bunun qarşısını almağa çalışırdılar. Ələ keçirilən Razin sərt cəzalandırılmışdı. Şah II Abbasın və onun oğlu Şah Süleymanın dövründə Səfəvi şahları qonşu dövlətlərlə sülh şəraitində yaşamağa üstünlük verirdi. Onlar Səfəviləri Osmanlı dövləti ilə yeni müharibəyə çəkməyə çalışan Avropa və rus elçilərini dəfəilərlə öz qəti cavabları ilə məyus etmişdilər. XVII əsrin sonlarına doğru Səfəvilər dövləti ağır iqtisadi böhranla üz-üzə qalmışdı. İqtisadi həyatın bütün sahələrini əhatə edən böhranın iqtisadi və siyasi səbəbləri var idi. XVII əsrin sonlarında hakimiyyətə gələn şah Sultan Hüseyn (1694-1722) ölkəni

düşdüyü böhrandan qurtarmaq üçün bir sıra uğursuz addımlar atdı.Ölkədə maliyyə böhranı getdikcə dərinləşdi,dövlətin gəlirləri azaldı. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanı bürüyən quraqlıq dəhşətli aclığa səbəb oldu.Mər- kəzi hakimiyyətin zəifləməsi yığılan vergilərin xeyli hissəsinin məmurlar tərəfin- dən mənimsənilməsinə şərait yaratdı.XVIII əsrin ilk rübündə imperiyanın hər yeri- ni,o cümlədən Azərbaycanı xalq çıxışları və üsyanlar bürüdü.Üsyanı yatırmağa cəhd edən Şirvan bəylərbəyi Həsənli xan özü məğlub oldu və öldürüldü. 1719 –cu ildə Şirvanda Səfəvilər əleyhinə növbəti üsyan baş verdi.Üsyanı Hacı Davud başçılıq edirdi.Şirvana göndərilən şah qoşunları yerli ha- kimlərin qüvvələri ilə birləşərək üsyanın qarşısını almağa və Hacı Davu du həbs etməyə nail oldu.Lakin Dərbənd həbsxanasından qaçan Hacı Davud Rusiyadan hərbi yardım istədi və rədd cavabı aldı. Hacı Davudun istəkləri Rusiya hakimiyyətinin maraqlarına uyğun deyildi.Hacı Davudun hərəkətləri Rusiya və Osmanlı dövlətinin Azərbaycana müdaxiləsinə bəhanə verdi,Rusiya ilk dəfə Azərbaycan uğrunda rəqabətə qoşuldu.1722-ci ilin martında əfqanlar Səfəvilərin paytaxtı İsfahanı tutub Şah Sultan Hüseyni və sülalə üzvlərini əsir götürdülər.Yalnız şahın oğullarından biri –Təhmasib qaça bildi və burada özünü II Təhmasib adı ilə şah elan etdi.

Torpaq mülkiyyət formaları.İqta torpaq mülkiyyət forması Azərbaycan Atabəylər dövləti və Hülakilər səltənətinin hakimiyyəti illərində geniş yayılmışdı.Səlcuq imperiyası dövründə "uc torpaqları" adlanan torpaq mülkiyyəti forması da meydana gəldi.Uc torpaqları imperiyanın ucqar sərhədlərini qoruyan əmirlərə verilir və irsən keçmirdi.Elxani Qazan xanın islahatları nəticəsində bayrat torpaqların xeyli hissəsi siyahıya alınaraq əhaliyə paylanırdı.Elxanilər dövründə incu adlandırılan torpaqlar xan və xan ailəsinə məxsus idi.Azərbaycan Qaraqo- yunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin hakimiyyəti illərində geniş yayılan torpaq sahibliyi formalarından biri soyurqal (monqolca- ehsan,bəxşiş mənasını verir) idi.Soyurqal paylanması siyasəti hər iki türk dövlətini zəiflətmə,mərkəzləşdirmə prosesini ləngitməmişdi.XVI əsrdə hakimiyyətə gələn Səfəvi hökmdarları soyurqalın mənfi fəsadlarını düzgün qiymətləndirmişdilər.Səfəvilər dövründə soyurqal məh- dud şəkildə məşhur seyidlərə,dərvişlərə,elm xadimlərinə və s. verilirdi.Səfəvi şah- ları tiyul paylanmasına üstünlük verirdilər.Tiyul sahibi tiyuldar adlanırdı.XVII əsrdə Səfəvilər dövlətində aparıcı torpaqlar divanı və xassə idi.Divanıdan gələn gəlirlər bütünlüklə dövlət xərclərinin ödənilməsinə sərf edilir,şaha məxsus xassə gəlirləri isə xəzinəyə göndərilir,ya da şahın razılığı ilə konkret məsələlərin həllinə yönəldilirdi.Vergilər.Səlcuq və Hülakilər dövlətlərinin tətbiq etdiyi vergilərin əksəriyyəti dövlət idarəçilik sistemini onlardan əxz etmiş Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələrinin hakimiyyəti dövründə də qüvvədə

qaldı.Vergi işləri Ağqoyunlu Həsən paşanın tərtib etdiyi "Qanunnamə"ilə nizama salınmışdı. Ağqoyunluların hakimiyyəti dövründə əhalidən malcəhət,bəhrə və çobanbəyi adlandırılan vergilərdə yığılırdı.Uzun Həsənin "Qanunnamə"si "Həsən padşahın qanunları" adı ilə Səfəvilərin XVI əsr hakimiyyəti dövründə də qüvvədə olmuşdur.

Şəhər həyatı.Sənətkarlıq və ticarət.XI əsrdə Azərbaycanın geniş ərazili Səlcuq imperiyasının tərkibinə daxil olması,vahid pul,ölçü və çəki sistemlərinin tətbiqi şəhər həyatının canlanmasına,sənətkarlıq və ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərdi.Təbriz şəhəri ilk dəfə Rəvvadilərin,sonralar isə Azərbaycanda yaranan dövlətlərin paytaxtı olduğundan hökmdarlar bu şəhərə xüsusi diqqətlə yanaşmış,buradageniş abadlıq işləri aparmışdılar.Ağqoyunlu hökmdarı Həsən padşahın əmri ilə burada Qeysəriyyə bazarı inşa edilmişdi.Dərbənd XV əsrə qədər Azərbaycanın ən iri liman şəhəri,eyni zamanda mühüm strateji qalası idi.Şəhər həyatında sənətkarlıq və ticarət mühüm rol oynayırdılar.XVIII-XIV əsrlərdə sənətkarlar "əxillik" (qardaşlıq) adlanan sənətkar birliyi yaradırdılar.Səfəvi şahları I Təhmasib,I Abbas,II Abbas və Şah Süleyman da ticarətə böyük önəm verirdilər. Onların hakimiyyəti dövründə Venesiya,Almaniya,İspaniya ,İngiltərə,Rusiya və s. Avropa dövlətləri ilə ticarət əlaqələri inkişaf etdirilmiş,eyni zamanda Hindistan, Çin,Misir ilə ticarət əlaqələri gücləndirilmişdir.XVII əsrin ikinci yarısında Böyük İpək yolu əhəmiyyətini itirdikdən sonra Azərbaycanın Avropa ilə ticarət əlaqələri zəifləmiş,yerli məhsulların ixracatı kəskin sürətdə aşağı düşmüşdü.

Səfəvilər dövründə mədəniyyət

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda böyük məktəb və mədrəsə şəbəkələri var idi. Bu dövrdə coğrafiya, fəlsəfə, tarix, riyaziyyat, məntiq, qrammatika və başqa fənlərə aid bir sıra elmi əsərlər yazılmışdı. Həsən bəy Rumlu I Təhmasibin tarixçisi olmuşdur. Onun on iki cildlik “Əhsən -üt-təvarix” əsərindən bizə yalnız on ikinci cild gəlib çatmışdır. Bu cildlərdə I Təhmasiblə Şah II İsmayılın hakimiyyət illəri təsvir olunur. Oruc bəy Bayat tanınmış Səfəvi diplomatı kimi bir çox Avropa dövlətlərində səfərdə olub. Səfəvi elçiliyinin tərkibində İspaniyaya gəlmiş Oruc bəy burada qalmış, öz səyahəti və Səfəvilər dövləti haqqında kitab yazmışdır. İsgəndər bəy Münşi Şah I Abbasın hərbi yürüşlərində, ovlarında, saraydakı qəbullarında iştirak edib. Onun şah əsəri “Dünyanı bəzəyən Abbasın ta rixi” dövrü öyrənmək baxımından önəmli mənbədir. XVII əsrin ikinci yarısında ölkəmizdə elmin inkişafında müəyyən canlanma yaranmışdı. Bu dövrdə təkcə Şamaxıda 40 məktəb, 7 mədrəsə, Təbrizdə 600 məktəb, 47 mədrəsə fəaliyyət göstərirdi. Şərq ölkələrində o cümlədən Azərbaycanda ali ruhani mədrəsəsini bitirmiş müəllim “müdərris” adlanırdı. Mirzə Məhəmməd Şir-vani fəlsəfə, astronomiya və riyaziyyata aid əsərlər yazmışdı. Tarixi əsərlər içərisində II Şah Abbasın baş tarixçisi Məhəmməd Tahir Vahidin “Tarixi –vahid” əsəri dövrü öyrənmək üçün çox əhəmiyyətli əsərdir. Şah I İsmayıldan başlayaraq Səfəvi şahları elm və incəsənətə həmişə qayğı göstərən Səfəvi hökmdarı Şah I İsmayıl Marağa rəsədxanasını bərpa etdirmişdi. Səfəvi hökmdarlarının xüsusilə Şah Sultan Hüseyinin musiqini qadağan edən fərmanlarına baxmayaraq, XVII əsrin ikinci yarısında musiqi sənəti inkişaf etməkdə idi. Səfəvilər dövründə incəsənətin qədim növlərindən biri olan xalçaçılığa xüsusi diqqət yetirirdi. 1539-cu ildə Səfəvi hökmdarı I Təhmasibin sifarişi ilə Şeyx Səfi məscidi üçün xüsusi bir xalça toxunmuşdu. Həmin xalçanı 1893-cü ildə ingilislər satın alaraq Londona aparmışdılar və hal-hazırda o “Vik toriya və Albert “muzeyində saxlanılır. İtaliyalı rəssam (XVI əsr) Lorenzo Lotto "Ailə" adlı tablosunda Quba-Şirvan tipli xalçalarda tez-tez təsadüf olunan "kaşı" adlı bəzək ünsüründən istifadə etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı XVI əsrdən etibarən müstəqil bir ədəbiyyat kimi öz ənənələrini davam etdirməyə başlamışdı. Azərbaycan ədəbiyyatında İntibah ideyalarının Nizamidən sonrakı zirvəsi - Qərb

şerqşünaslığında "qəlb şairi olan Məhəmməd Füzulidir. Əsərlərini Füzuli təxəllüsü ilə yazan şair "Bəngü Badə" ("Tiryək və şərab") əsərini Şah İsmayıl Xətaiyə ithaf etməsinə, Şah I Təhmasibə və onun sərkərdələrinə, ayrı-ayrı valilərə qəsidələr yazmasına baxmayaraq, saraya meyl etməmişdir. Sultan Suleymana bir necə qəsidə təqdim etmiş Füzuli Osmanlı ordusu ilə Bağdada gələn türk şairləri Xəyali və Yəhya bəylə görüşmüş "Leyli və Məcnun" (1537) əsərini də "Rum rəfiqləri" adlandırdığı bu sənətkarların xahişi ilə qələmə almışdır. Şah İsmayıl Xətai Azərbaycanın ictimai-siyasi tarixində müstəsna rol oynamış bir dövlətin banisidir. Xətai şair-hökmdar kimi qısa ömrü ərzində nəinki yeni bir möhtəşəm Azərbaycan dövlətini qurub genişləndirmiş, həm də Azərbaycan ədəbiyyatının ana dilində inkişafında da onun müstəsna xidmətləri olmuşdur. XVI-XVII yüzilliklər Azərbaycan ədəbiyyatında həm də orta əsr məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarının formalaşması dövrü kimi tanınır. Füzulinin yazılı poeziyada əldə etdiyi uğurları eyni zamanda şifahi xalq ədəbiyyatının nümayəndələri: Qurbani, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım kimi aşıqların yaradıcılıqlarında da görmək mümkündür. "Aşıq Qərib", "Abbas və Gülgəz", "Əsli və Kərəm" kimi mükəmməl məhəbbət dastanları "Kitabi Dədə Qor-qudun" layiqli varisi olan "Koroğlu" qəhrəmanlıq eposu bu dövr də formalaşmış və xalq sənətkarlarının repertuarına daxil olmuşdur.

Mühazirə-15

Azərbaycan torpaqlarının azad olunması uğrunda mübarizə. Nadir şah. XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən Osmanlı imperiyası Azərbaycana ,gələcəkdə Rusiyaya qarşı mübarizədə istifadə oluna biləcək meydan kimi baxırdı.Eyni zaman da Osmanlı sultanları istəyirdilər ki,öz sərhədlərini Xəzər dənizinə qədər genişlən-dirsinslər və bununla da Şərqi ölkələri ilə aparılan tranzit ticarət üzərində nəzarəti ələ keçirsinlər,Azərbaycan kimi beynəlxalq ticarətin mühüm və faydalı məntəqəsi üzərində öz ağıqlarını möhkəmləndirsinlər.Bu dövrdən etibarən Azərbaycan Rusiyanın inkişaf etməkdə olan sənayesi üçün xammal mənbəyi və satış bazarı kimi həmin ölkənin diqqətini cəlb edirdi.O,Şərqlə Qərbi arasında ticarətin inkişaf etdirilməsi üçün mühüm vasitə rolunu oynayırdı və işğalçılıq müharibələrinin genişləndirilməsi zamanı mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edə biləcək bir ölkə idi.Buna görə də Rusiya imperatoru I Pyotr Hacı Davudun Osmanlı sultanına müraciətini də nə- zərə alaraq işğalçılıq planlarında Osmanlı imperiyasını qabaqlamaq məqsədilə 1722-ci il iyunun 18-də Həştərxandan yürüşə başladı. I Pyotr Azərbaycan dilində “Manifest” etdirərək Şirvana və Xəzərsahili vilayətlərə göndərdi.”Manifest”çar qo- şunlarının yürüşünün əsl səbəbi ört-basdır edilirdi.1722-ci ildə ruslar Dərbənddən Rəştə qədər ərazini tutdular.1723-cü ilin iyulunda Bakını və digər Xəzərsahili vilayətləri zəbt etmiş Rusiya Osmanlılarla müharibəyə yol verməməyə çalışaraq bu ərazilərin tutulmasına “qanuni”əsaslar uydurmağa çalışırdı.Buna görə də 1723 –cü ilin sentyabr ayında Peterburqa gəlmiş Səfəvi elçisi İsmayıl bəy şahın razılığı ol- madan rus hökuməti ilə özbaşına müqavilə imzaladı.Bu müqaviləyə görə,Xəzər- yani bölgələr : Dərbənd, Bakı, Mazandaran, Astarabad Rusiyaya ilhaq edilirdi.Ru- siya isə bunun əvəzində Səfəvilərə əfqanlarla müharibədə kömək edəcəyini vəd edirdi.Lakin II Təhmasib bu müqaviləni təsdiq etmədi. Rusiya 1724-cü ildə İstan- bulda Osmanlı ilə müqavilə bağladı.İstanbul müqaviləsinin şərtlərinə görə, Cənubi Qafqaz faktiki olaraq Osmanlı dövləti ilə çar Rusiyası arasında bölüşdürüldü.Xə- zərboyu əyalətlər Rusiyanın tərkibinə,qalan ərazilər isə sultanın ixtiyarına keçdi. 1724-cü ildə Osmanlı qoşunu Xoy,Naxçıvan və Ordubadı ələ keçirib Təbrizə doğru irəlilədi.Beləliklə,1725-ci ilin sonu üçün Azərbaycan bütünlüklə ruslar və osmanlı- lar tərəfindən zəbt edildi.Səfəvilərin ərazisinin çox hissəsi artıq əfqanlar,osman- lılar və ruslar tərəfindən tutulmuş,II Təhmasib isə yalnız Cənubi Xəzəryani bölgə- lər və Xorasanın bir hissəsi ilə kifayətlənməyə məcbur olmuşdu.Belə bir şəraitdə düşmənlərə qarşı mübarizədə daxili qüvvələri birləşdirmək lazım idi.Bu məsul və- zifəni 1726-cı ildə II Təhmasibin yanında qulluğa başlayan Nadir öz üzərinə götürdü.Tezliklə Nadir xan Əfşar bir sıra əyalətləri Səfəvi şahının hakimiyyəti al- tında birləşdirdikdən sonra əfqanları ölkədən qovmağa müvəffəq oldu.Daha sonra o,osmanlılara qarşı

müharibəyə başladı və tezliklə Həmədanı, Kirmanşahı, Təbrizi, Ərdəbili geri aldı. Lakin başı Xorasandakı üsyanı yatırmağa qarışmış Nadirin olmamasından istifadə edən II Təhmasib şəxsi nüfuzunu qaldırmaq məqsədilə osmanlılara qarşı müharibəni davam etdirməyi qərara aldı. Nəticədə uğursuzluğa düşər olmuş II Təhmasib 1732-ci il yanvar ayının 16-da Kirmanşahda Osmanlı dövləti ilə sülh bağladı. Sülhün şərtlərinə görə İrəvan, Gənc, Tiflis, Şamaxı, Şirvan əyalətləri və Dağıstan osmanlılara verildi. Araz çayı hər iki dövlət arasında sərhəd olmalı idi. Səfəvi dövlətinin dirçəlməyə başlaması Rusiyanı 1732-ci il yanvarın 21-də səfəvilərlə Rəştə müqavilə bağlayaraq Kürdən cənubda olan Xəzərsahili torpaqları geri qaytarmağa məcbur etdi. 1732-ci ilin avqustunda II Təhmasibi devirib yerinə şahın 8 aylıq oğlu Abbas Mirzə-ni "III Abbas" adı ilə şah elan edərək özünü də onun qəyyumu təyin etdi. Bununlada Nadir əslində hakimiyyəti ələ aldı. Nadir ilk növbədə 1732-ci ildə bağlanmış Kirmanşah müqaviləsini ləğv edərək 1723-cü ildən bəri osmanlılar tərəfindən tutulmuş Səfəvi torpaqlarının geri qaytarılmasını tələb etdi. Sultanın rədd cavabı iki dövlət arasında müharibəyə səbəb oldu. 1735-ci ildə Üçmüədzinin Şimal-Şərqində Səfəvi və Osmanlı qoşunları arasında Nadirin tam qələbəsi ilə nəticələnən döyüş baş verdi. 1735-ci ilin sonuna qədər Osmanlı əsgərləri Cənubi Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycandan tamamilə çıxarıldılar. Nadir xan Əfşar 1736-cı ildə rəsmən şah elan olunduqdan sonra İranın idarəsini mərkəzləşdirməyə cəhd etdi. Xorasani oğlu Rzaqulu, Azərbaycanı isə qardaşı İbrahım xan idarə edirdi. Taxta çıxdıqdan sonra dövlətin şəhər və kəndlərinin iqtisadi vəziyyətini gözdən keçirməklə məşğul olan Nadir şah xüsusi ilə becərilməyən və sahibsiz torpaqların abadlığı, becərilməsi, dağılmış suvarma sistemlərinin qaydaya salınması üçün fərmanlar verdi. Nadir şahın əmri ilə dövlətin mədaxilinə nəzarət etmək üçün vergilərin yığılması sahəsində intizam artırıldı. Nadirə qarşı Azərbaycanda ilk üsyanlar 1734-cü ildə Astarada və daha sonra Car Balakəndə baş verdi. 1738-ci ildə Nadirin Hindistan istiqamətində hərbi yürüşdə olmasında istifadə edən Car-balakənlilər yenidən üsyan etdilər. Üsyanı yatırmaq üçün Cara səfər edən Nadirin qardaşı İbrahim xan məğlub edilib öldürüldü. Nadir şah böyük bir ordu ilə Azərbaycana və Dağıstana hərəkət etdi. Nadir şah 1743-cü ilin yazında ordusunu Cənubi Qafqazdan çıxartdı. Bu, Azərbaycanda yeni üsyan dalğasına səbəb oldu. Özlərini Səfəvi şahzadələri adlandıran I və II Sam Mirzənin başçılığı altında həmin ildə ardıcıl olaraq üsyanlar baş qaldırdı. Hacı Çələbinin başçılıq etdiyi üsyan 1743-cü ilin sonunda Şəki xanlığının yaranması ilə nəticələndi. Nadir şah bu üsyanları yatırmağa müvəffəq oldu. 1747-ci ildə Ərdəbildə III Sam Mirzənin rəhbərliyi ilə başlanan üsyan da yatırıldı. 1747-ci ilin iyunun 19-da "Şərqi sonuncu fətəhi" Nadir şahın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi ilə onun imperiyası dağıldı.

Quba xanlığının birləşdirilməsi siyasəti. Şəki xanlığı. Car-Balakən camaatlığı. Qarabağ , Naxçıvan və İrəvan xanlığı.

Nadir şahın ölümündən sonra xırda dövlətlərə parçalanmış Azərbaycanın vahid dövlətdə birləşdirilməsi uğrunda mübarizə aparan xanlardan biri də Fətəli xan olmuşdur. Onun fəaliyyəti nəticəsində Şimal-şərq Azərbaycan torpaqları qısa müddətə də olsa birləşdirilmişdi. XVIII əsrin ortalarından XIX əsrin I rübünün axırlarına qədər olan dövr Azərbaycan tarixinə xanlıqlar – feodal pərakəndliyi dövrü kimi daxil oldu. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində 20 xanlıq, 6 sultanlıq, 5 mülkəlik və 1 camaatlıq mövcud olmuşdur. Xanlıqların yaranmasına yardım edən amillərdən biri də Nadir şahın qətli, varisləri arasında gərgin mübarizənin başlanması və bu mübarizənin gedişində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi idi. 1726-cı ildə Rus hakimiyyət orqanları Rusiyadan asılı olmaq şərti ilə Hüseynəli bəyi Quba xanı elan etmişdilər. Nadir şahın ölümündən sonra qubalı Hüseynəli (1726-1758) xan müstəqil siyasət yeritməyə başlamışdır. Quba xanlığının yüksəlişi Fətəli xanın (1758- 1789) hakimiyyətə gəlməsi ilə bağlı idi. Fətəli xanın ən önəmli əhəmiyyət daşıyan siyasəti onun yürütdüyü birləşdirmə siyasəti idi. Məlum olduğu kimi, birləşdirmə siyasəti yeridən Quba xanlığına birləşdirən ilk ərazi 1557-ci ildə Hüseynəli xanın dövründə tabe edilmiş Salyan xanlığı olmuşdur. Atasının ölümündən sonra taxta çıxan Fətəli xan birləşdirmə siyasətini davam etdirmiş və tez bir zamanda yerli əhalinin köməyi ilə 1759-cu ildə müqavimətsiz Dərbənd xanlığını Quba xanlığına tabe etmişdi. Növbədə Şamaxı xanlığı dururdu. Lakin Fətəli xan qonşu xanlıqlardan kömək alan və digər xanlıqlardan iqtisadi və siyasi cəhətdən nisbətən güclü olan Şamaxı xanlığının ələ keçirilməsini bir qədər təxirə saldı. Şamaxı xanlığını tutmağa hazırlaşan Fətəli xan “nikah diplomatiyası “ vasitəsilə Bakı xanlığını özündən asılı vəziyyətə saldı. Bununla da şimali-şərqi Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsinin birinci mərhələsi başa çatdı. 1768-ci ilin avqustunda Fətəli xan Hüseyn xanı məğlub edib Şamaxını tamamilə Quba xanlığına tabe etdi. Şamaxının tutulmasının ardınca Kürlə Araz çaylarının qovuşduğu yerdə yerləşən Cavad xanlığı da şimal-şərqi Azərbaycan dövlətinin tərkibinə daxil edildi. Bu xanlıqlarla yanaşı 1785-ci ildə Lənkəran (Talış) və Şəki xanlıqları da Quba xanlığından asılılığı qəbul etdi. 1789-cu ildə Fətəli xan vəfat etdi. Hakimiyyətə gələn oğlanları atasının nailiyyətlərini möhkəmləndirə bilmədilər. Tezliklə asılılıqda olan xanlıqlar Qubanın tabeçiliyindən çıxdılar.

Şəki xanlığının yaranması və möhkəmlənməsi. Azərbaycan şimalında yerləşən Şəki xanlığının əsasını Hacı Çələbi hələ Nadir şahın sağlığında üsyan qaldıraraq özünü müstəqil xan elan etsə də, onun əsas fəaliyyəti Nadir şahın

qətlindən sonrakı dövrə təsadüf edir.1747-ci ilin yayında Nadir şahın qətlindən sonra İranda mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi nəticəsində digər Azərbaycan xanlıqları kimi Şəki xanlığı da özünü müstəqil aparmağa başlamışdı.Bu zaman Hacı Çələbi əlverişli vəziy- yətdən istifadə edib qonşu əraziləri xanlığa qatmağı qərarlaşdırdı.O,qonşuluqda yerləşən Qəbələ və Ərəş sultanlıqlarını özünə tabe etdi.Daha sonra Qarabağ xanlıqlarına hücum etdi.Qarabağın bəzi ərazilərini ələ keçirsədə,Pənahəli xan Bayat qalasına çəkilərək ona ciddi müqavimət göstərdi.Hacı Çələbi böyük itkilər verib geri qayıdaraq Pənahəli xanın müstəqilliyini tanıdı.1755-ci ildə Hacı Çələbi- dən sonra hakimiyyətə oğlu Ağakəşi keçdi.Çox keçməmiş Ağakəşini qaynatası qa- zıqumuxlu Məhəmməd xan qətlə yetirdi və hakimiyyətə gəldi.Qırx gündən sonra Quba xanı Fətəli xanın köməyi ilə Hacı Çələbinin nəvəsi Hüseyn xan onu taxtdan saldı və hakimiyyəti ələ aldı.Şamaxı xanlığı uğrunda mübarizə zamanı ittifaq pozuldu və keçmiş müttəfiqlər rəqiblərə çevrildilər.Tezliklə bu mübarizədə məğlub olan Hüseyn xan 1769-cu ildə Fətəli xanla müqavilə bağladı.Bu müqavilə ilə Hüseyn xan Fətəli xana lazım olduqda qoşun verməyi və Şamaxının işlərinə qarışma- mağı öhdəsinə götürdü.İyirmi ildən artıq Şəkiddə hökmran olmuş Hüseyn xan haki- miyyət uğrunda öz qohumları və əmirləri ilə gərgin mübarizə apardı.1779-cu ildə sui-qəsd nəticəsində öldürüldü,hakimiyyətə Hacı Çələbinin oğlu Əbdülqadir xan gəldi.Bununla da Şəkiddə hakimiyyət uğrunda mübarizə bir qədər də qızıqırdı.Bu da Şəki xanlığını həm siyasi,həm də iqtisadi cəhətdən sarsıtdı.

Car-Balakən camaatlığı.Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşən Car-Balakən camaatlığı Car, Balakən,Katex,Tala,Muxax və Cənək adlı azad cəmiyyətləri özün- də birləşdirən sosial-siyasi qurum idi.Hər bir cəmiyyət camaat adlandırılan bir neçə kənd icmasından ibarət idi.Hər bir icma kəndxuda və qazı tərəfindən idarə olunur- du.Camaatlığın ali orqanı xalq yığıncağı idi. Yığıncaqlarda camaatın bütün vacib məsələləri müzakirə edilir və qəbul olunan qərarlar qanun qüvvəsini alırdı.XVIII əsrin 50-ci illərində Car-Balakən camaatlığı Şəki xanlığından asılı vəziyyətə düş- müşdü.Camaatlığ XVIII əsrin sonlarında müəyyən müstəqillik əldə edə bilmişdi.

Qarabağ xanlığı Səfəvilər dövlətində mövcud olan Qarabağ bəylərbəyliyi ərazi- sində yaranmış iki xanlıqdan (Gəncə və Qarabağ) biri idi. Xanlığın əsasını Cavan- şirlər nəslindən olan Pənahəli xan qoymuşdu.Xanlığın əhalisinin əksəriyyətini Cavanşir, Ziyadoğlular, İyirmidörlər, Otuzkilər, Kəbirli tayfaları təşkil edirdilər. edirdilər.1736-cı ildə Muğanda keçirilən tacqoyma mərasimi zamanı Nadir şah elan olunmasına etiraz etdiyinə görə Qarabağ bəylərbəyini cəzalandırdı. 1748-ci il- də Qarabağın bir hissəsində hakimiyyəti ələ alan Pənahəli xan xanlıq ərazisində hakimiyyətini möhkəmləndirməkdən ötrü Nadir

şah tərəfindən sürgün edilmiş tay- faları geri qaytardı. Düşmənlərdən və qonşu xanlıqlardan qorunmaq üçün Kəbirli mahalında Bayat qalasını tikdirdi. 1756-1757 illərdə tikilən Şuşa qalası əvəllər onun banisinin adı ilə Pənahabad adlandırılmışdı. Pənahəli xan xanlığı daxildən möhkəmləndirdikdən sonra diqqətini qonşu xanlıqlara yönəltdi. Tezliklə Gəncə, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının bəzi torpaqları Qarabağ xanlığına birləşdirdi. 1759-cu ildə Fətəli xan Əfşar böyük bir ordu ilə Qarabağ üzərinə hücum etdi. Şuşa qalası altı ay mühasirədə qaldıqdan sonra Pənahəli xan oğlu İbrahimxəlil girov verməklə şəhəri azad etdi. İbrahimxəlil xanın (1763-1806) dövründə xanlıq daha da gücləndi. İbrahimxəlil xanın güclənməsi bütün Azərbaycanı birləşdirməyi qarşısında məqsəd qoyan qubalı Fətəli xanın planlarına uyğun deyildi. Bu da öz növbəsində iki Azərbaycan xanlığının toqquşmasına gətirib çıxardı.

Naxçıvan. Səfəvilər dövləti vaxtında mövcud olan Çuxursəəd bəylərbəyliyi ərazi- sində Nadir şahın ölümündən sonra iki xanlıq Naxçıvan və İrəvan xanlıqları yaran- dı. Naxçıvan xanlığının əsasını Kəngərli tayfasının başçısı Heydərqulu xan qoy- muşdu. Öz hakimiyyətini gücləndirmək üçün Heydərqulu xan (1747-1763) daha qüdrətli sayılan Qarabağ xanlığına arxalanmaq qərarına gəlmişdi. Bu məqsədlə də o, Pənahəli xanla görüşmüş və hətta onun məsləhəti ilə Şəki xanına qarşı yaradıl- mış ittifaqa da qoşulmuşdur. Heydərqulu xanın ölümündən sonra varislərinin döv- ründə xanlıq nisbətən zəiflədi. Əvvəlcə Kərim xan Zəndin təsirinə düşdü sonra isə Xoy, İrəvan, Qarabağ xanlıqları və Gürcü çarları Naxçıvanda özlərinə münasib adamı taxta çıxartmağa səy göstərdilər. Bu da öz növbəsində hakimiyyət uğrunda gedən mübarizənin qızışmasına şərait yaratdı.

İrəvan xanlığı. İrəvan xanlığının əsasını Mir Mehdi xan qoymuşdu. Əhalisinin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən xanlıq Ağrı vadisi, Dərələyəz və Göyçə gölü arasındakı torpaqlarda yerləşirdi. İrəvan şəhərinin əhalisinin yalnız cüzi hissəsini ermənilər təşkil edirdi. Xanlıq nisbətən zəif olduğundan qonşuların diqqətini cəlb edirdi. 1749-cu ildə İrəvan Qarabağ xanı Pənahəlinin, daha sonra isə Kaxetya çarı II İraklinin hücumuna məruz qaldı və bir müddət gürcü çarlığından asılı vəziyyətə düşdü. 1779-cu ildə Kərim xan Zəndin vəfatından sonra II İrakli İrəvan xanlığından bac tələb etdi. Azərbaycan xanlıqlarına güvənən Hüseynəli xan gürcü çarının tələbini rədd etdi. II İrakli iyirmi minlik qoşunla qəflətən İrəvana hücum etdi, lakin güclü müqavimətə rast gəlib geri çəkilməli oldu. İrəvanı tuta bilməyib bir çox kəndi qarət edən gürcü çarı geri qayıdan zaman 2500- yaxın ailəni də Nüseynəli xanın vermədiyi bac əvəzinə apardı. Osmanlı dövlətinə arxalanan Hüseynəli xan II İraklidən İrəvan xanlığından zorla Gürcüstanı köçürdüyü ailələrin geri qaytarılmasını tələb etdi. Hüseynəli xanın belə müstəqil siyasət yürütməsi, hətta bir ara Naxçıvanı özündən asılı hala salmaq cəhdi II İraklini çox narahat edirdi. Tezliklə gürcü

çarlarının təhriki ilə İrəvanda hakimiyyət uęruna mübarizə-lər qızıędı v  xanlıq xeyli zəiflədi.

Mühazirə-17

Cənub Xanlıqları. Ağaməhəmməd Şah Qacarı

mərkəzləşdirmə siyasəti

Nadir şahın ölümündən sonra (1747) sonra İranda Nadirin varisləri arasında mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizə qüvvətləndi.1747-1751-ci illər arasında şah hakimiyyəti beş dəfə əldən ələ keçmişdir. Şah hakimiyyəti uğrunda belə gərgin mübarizənin qızıışması və bu mübarizənin Azərbaycandan uzaqda Xorasanda get -məsi Cənubi Azərbaycanda da bir sıra feodal hakimlərinə özlərini müstəqil apar- masına şərait yaradırdı.**Təbriz xanlığı.**1747-ci ildə Əmiraslan xan Təbrizdə özünü müstəqil hakim elan edərək Təbriz xanlığının əsasını qoydu. Əmiraslan xan tezlik- lə Ərdəbili, Qaradağı və bir sıra Cənubi Azərbaycan torpaqlarını özünə tabe etdi. Lakin bu uğur müvəqqəti oldu.Döyüşlərin birində Əmiraslan xan öldürüldü.Bun- dan sonra Cənubi Azərbaycan da Fətəli xan Əfşarın başçılığı ilə Urmiya xanlığı qüvvətlənməyə başladı.**Urmiya xanlığı.** Fətəli xan Əfşar (1747-1763) fəaliyyətinin ilk günlərində qonşuluğundakı pərəkəndə xanlıqları birləşdirib vahid dövlət yaratmağa təşəbbüs etmişdir.Fətəli xan öz arzusunu həyata keçirmək üçün hərbi qüvvəsini artırmaq məqsədilə Nadir şahın sabiq sərkərdəsi Azad xanla ittifaq bağ- ladı.Fətəli xan Əfşar həmçinin Xoy xanlığının hakimi Şahbaz xanı da öz tərəfinə çəkməyə nail oldu.Bundan sonra Fətəli xan Əfşar Azərbaycanın digər xanlıqlarını özünə tabe etmək məqsədilə geniş fəaliyyətə başladı və buna Cənubi Azərbaycan çərçivəsində qismən nail oldu.Az müddət ərzində Qaradağ, Marağa, Təbriz xanlıqları,habelə bir sıra xırda feodal malikanələri Urmiya xanlığına tabe edildi.

Xoy xanlığı: Xoy xanlığı da Nadir şahın imperiyasının dağılması nəticəsində yaranan xanlıqlardan biri idi.Xanlığın ilk hakimi Şahbaz xan olmuşdur.O, Nadir şah dövründə Xoy vilayətinin hakimi təyin edilmişdi.Nadir şahın ölümündən sonra isə özünü Xoy xanlığının müstəqil hakimi elan etmişdi.Mülayim siyasət yeridən Şahbaz xan Fətəli xan Əfşarla dostluq münasibətləri saxlayıb, hətta bəzi yürüşlərdə ona kömək də göstərir.Tezliklə burada Əhməd xanın (1763-1786) başçılığı ilə Xoy xanlığı qüvvətlənməyə başladı.Əhməd xan Azərbaycanın bir neçə xanı, həmçinin Kartli-Kaxetiya çarları ilə diplomatik münasibətlər saxlamış, bir müddət İrəvan, Naxçıvan, Təbriz və Qaradağ xanlıqlarını da özündən asılı vəziyyətə salmışdır. 1786-cı ildə Əhməd xanın yaxın qohumları onu qətlə yetirdilər.Bununla da haki- miyyət uğrunda başlanan mübarizə xanlığı zəiflətdi.Nadir şahın öldürülməsi impe- riyanın dağılmasına gətirib çıxardı.Hakimiyyət uğrunda başlanan mübarizədə Məhəmməd həsən xan Qacar da əsas simalardan biri idi.Məhəmməd həsən xanın apardığı döyüşlərdə onunla

çiyin-çiyinə böyük oğlu Ağaməhəmməd xan da iştirak edirdi. Astarabadda möhkəmlənən Məhəmməd Həsən xan Gilan, Qəzvin, İsfahanı və Cənubi Azərbaycanın bir hissəsini öz hakimiyyəti altına alsada, 1759-cu ildə Zəndlərlə döyüşdə həlak oldu. Ağaməhəmməd xan türkmən və qacarlardan topladığı qoşunla mübarizəni davam etdirdi. Döyüşlərin birində Ağaməhəmməd xan Kərim xan Zəndə əsir düşdü. Qacar tayfaları ilə münasibəti yaxşılaşdırmaq istəyən Kərim xan onu öldürməyib yanın da girov saxladı. Şirazda girov qaldığı 16 ildə Ağaməhəmməd xan təhsilini mədrəsədə davam etdirib o dövrün məşhur alimlərin- dən elm, fəlsəfə və din tarixindən dərs aldı. Onun savad və düşüncəsini görəndə Kərim xan Ağaməhəmməd xanı öz müşaviri təyin edərək mühüm dövlət işlərində onunla məsləhətləşirdi. 1779-cu ildə Kərim xanın vəfatından sonra Ağaməhəmməd xan Şirazi tərkdən edib özünü Astarabada çatdırdı. Burada bir-biri ilə düşmənçilik edən Qovanlı və Dəvəliləri barışdırıb öz ətrafında cəmləşdirərək ölkəni yenidən vahid dövlət daxilində birləşdirmək üçün mübarizəyə başladı. Əsas rəqibi zəndlərlə aparılan döyüşlərdə Ağaməhəmməd xan qalib gələrək Gilan, Mazandarani, Xorasanın böyük bir hissəsini öz hakimiyyəti altına aldı. 1786-cı ildə zəndlərin qoşunlarını məğlub edən Qacar İsfahan və Tehranı tutdu. Tehranı dövlətinin paytaxtı edən Ağaməhəmməd xan şah titulu götürərək öz adına Aslan və Günəş təsvirli qızıl pul kəsdirdi. Amma tacqoyma mərasimini imperiyanın tam bərpa olunması- nadək təxirə saldı. Cənubi Azərbaycanın birləşdirilməsinə başlayan Qacar Sərab, Qaradağ, Xoy, Urmiya xanlıqlarını özünə tabe etdi. Qacar Cənubi Qafqaza yürüşü bir qədər ləngitməli oldu. Bunun əsas səbəbi Rusiyanın Cənubi Qafqazı ələ keçirmək üçün fəaliyyətini artırması idi. 1783-cü ildə Kartli çarlığını öz himayəsinə götürən Rusiya Şimali Azərbaycan xalqlarına da təzyiqlərini artırmışdı. 1795-cü ildə Qacar 60 minlik ordu ilə Cənubi Qafqaz üzərinə yürüşə baladı. Onun bu yürüşdə əsas hədəfi Qarabağ xanlığını tabe edib itaətdən boyun qaçıran Rusiya ilə yaxınlaşan gürcü çarlığını cəzalandırmaq idi. Amma Qacar ordusu Qarabağ xanlığının mərkəzi sayılan Şuşanı bir ay mühasirədə saxlasada, ala bilmədi. 1796-cı ildə Rusiya Qacar dövlətinə rəsmən müharibə elan edib general Zubovun başçılığı altında Cənubi Qafqaza ordu yeritdi. Rus ordusu Dərbəndi, Qubanı və Bakını tutub oktyabrda Gəncə xanlığını da tabe edərək Qacar dövlətinə qarşı müharibəyə hazırlaşmağa başladı. Xorasanda olduğu zaman bu hadisələrdən xəbər alan Qacar Tehrana qayıdaraq Rusiya ilə uzun sürəcək müharibə hazırlığına başladı. Bu zaman Rusiyada hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi. Yeni rus çarı Cənubi Qafqazdakı ordularını geri çağırırdı. Qacar isə nəzərdə tutduğu yürüşü 1797-ci ildə həyata keçirdi. Ağaməhəmməd şah 1797-ci il 17 iyununda saray xadimlərinin sui-qəsdinə nəticəsində öldürüldü. Görkəmli dövlət xadimi Ağaməhəmməd şah qarşısına qoyduğu bütün məqsədlərə nail olmasada, mərkəzləşmiş dövlət yarada bilməmişdi. Ağaməhəmməd şahın yenidən

bərpa edib gücləndirdiyi hökmranlıq taxtına vəliəhd təyin etdiyi qardaşı oğlu Baba xan gəldi.O özünü Fətəli şah elan edərək (1797-1834-cü illər) hökmranlığa başladı.Qacarlar dövləti İranda və Cənubi Azərbaycanda 1925-ci ilə kimi mövcud oldu. Qacarlar sülaləsinin sonrakı hökmdarlarından heç biri Ağaməhəmməd şahın səviyyəsinə qalxa bilmədi.

Xanlıqlar dövründə dövründə sosial-iqtisadi həyat.

Xanlıqlar dövründə mədəniyyət.

XVII əsrin ikinci yarısında ümumilikdə Azərbaycanda məhsuldar qüvvələr zəif inkişaf edirdi. Kənd təsərrüfatı ağır vəziyyətdə idi. Torpağın becərilməsində ibtidai alətlərdən istifadə edilirdi. Xarici basqınlar, feodal ara müharibələri süni suvarma şəbəkəsini dağıtmış, mal-qaranın sayının azalmasına səbəb olmuşdu. Lakin buna baxmayaraq ayrı-ayrı xanlıqlarda əkinçilik və maldarlıq dirçəlir, suvarma şəbəkələri bərpa edilir. Pənahəli və İbrahimxəlil xanın dövründə Mildə olan suvarma arxlarının bərpasına təşəbbüs edilir. Azərbaycan əhalisi əsas taxılçılıq, maldarlıq, bağçılıqla məşğul olur. Quba, Dərbənd, Bakı xanlıqlarında boya bitkisi, zəfəran və s. yetişdirilirdi. Şəki və Şirvan ipəkçiliyin əsas mərkəzi olaraq qalırdı. Səlyanda Kür çayı hövzəsində balıq ovu genişlənmişdir. Balıq ovu 50 min gümüş manat gəlir verirdi. Əvvəlki feodal torpaq mülkiyyət formaları qalmaqda idi. Xanlıqlarda bütün torpaqlar xana məxsus idi. Divan torpağı ilə xanın şəxsi torpağı arasında fərq yox idi. Xanın ayrı-ayrı şəxslərə verdiyi torpaq - tyul adlanırdı. Tyuldan fərqli olaraq mülk sahibləri xana xidmət etməyə borclu deyildir. Onlar xanın xəzinəsinə müəyyən miqdarda vergi verirdi. Mülklər alınıb-satıla bilirdi. İstismar olunan kəndlilər bir neçə qrupa bölünürdü. Onların əsas hissəsini raiyyət təşkil edirdi. Kəndlilər icmalarda birləşir, divan, vəqf, sahibkar torpaqlarını becərirdilər. Nisbətən azlıq təşkil edən qrup rəncbərlər idilər. Onlar xanın və naiblərin təsərrüfatlarında işləyirdilər. Feodal ara müharibələri nəticəsində əldə edilən əsirlər, bir çox hallarda raiyyət rəncbərə çevrilir. Əhalinin müəyyən hissəsi elat təşkil edirdi. Onlar vergilərdən azad edilir, xanın hərbi qüvvələrində iştirak edirdilər. Vergi immunitetinə malik olan elat məaf adlanırdı. XVII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda yenə də məhsul rentası əsas yer tuturdu. Lakin bununla yanaşı rentanın işlə və pulla ödəmə forması var idi. Raiyyətdən alma əsas vergi məlcəhət adlanırdı. Müxtəlif xanlıqlarda onun həcmi müxtəlif idi. Otlar üçün çöpbaşı, bağbaşı, dini bayramlar üçün bayramlıq, ağanın ailəsində toy olarkən toy xərci almırdı. Bundan başqa bir çox vergi növləri vardır. Qarabağ xanlığında 17 növ vergi var idi. Bununla yanaşı feodal raiyyət biyar və əvrəz adlı mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməli idi.. Natural təsərrüfatın hökm sürdüyü şəraitdə Azərbaycanın iqtisadiyyatında sənətkarlıq mühüm yer tutmuşdur. Şəhər və kəndlərdə əmək alətləri, dəri məmulatı, ev əşyaları hazırlayan sənətkarlıq emalatxanaları vardır. Şamaxı özünə ipək parçaları ilə şöhrət tapmışdır. Şirvanda mis qab-qacaq və silah hazırlanan mərkəz Lahıc idi. Burada kiçik həcmli toplar da tökülürdü. Quba, Qarabağ, Naxçıvanda xalça istehsalı geniş şəkil almışdır. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda ümumilikdə şəhər həyatı durğunluq keçirirdi. Ancaq bu və ya digər xanlıqların mərkəzinə çevrilən Şamaxı, Quba, Şuşa, Təbriz, Şəki və s. şəhərlər inkişaf edirdi. Şəhər əhalisinin

bir hissəsi sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olsa da, kənd təsərrüfatında tam ayrılmamışdır. Xəzər dənizində mühüm liman olan Bakının 3 min əhalisi var idi. Onun iqtisadiyyatının əsasını neft və duz təşkil edirdi. Xanlıqlar dövründə ticarət xeyli zəifləmişdir. Azərbaycan şəhərlərini əsasən quru ticarət yolları birləşdirirdi. Xarici ölkələrə əsasən neft, ipək, duz, balıq, zəfəran, mahud və s. ixrac edilirdi. Azərbaycanın xarici ticarətində əsas yeri Rusiya tuturdu. Bakıda tez-tez rus ticarət gəmiləri görünürdü. Azərbaycanda vahid pul sistemi yox idi, hər bir xanlığın özünün pul vahidi var idi. Qarabağda 15 qəp., Pənahabad, Qubada gümüş abbası, Bakıda mis pul, Şirvanda adsız abbası kəsilirdi. Azərbaycanın xeyli hissəsi İran əsarətindən qurtardıqdan sonra bir sıra xanlıqlar müstəqil dövlət qurumlarına çevrildilər. Xanlıqların dövlət quruluşu İranın dövlət quruluşuna nisbətən xeyli sadələşmişdir. Xanlığın adi hakimi xan idi, hər bir xanlığın özünəməxsus dövlət quruluşu və məhkəmə sistemi var idi. Bəzən xanlıqlarda (məs., Qarabağ) dövlət - dövlət şurası (divan), inzibati, vergi və hərbi idarələrdən ibarət idi. Xanlıqlar inzibati cəhətdən mahallara bölünürdü. Onları xanın təyin etdiyi naib idarə edirdi. Naibin ixtiyarında darğa, yüzbaşı, kəndxuda vardır. Məhkəmə işləri ruhanilərin əlində idi. Ölüm hökmünü xan çıxarırdı. Xanın qoşun hissələrinin əsasını piyada və süvarilər təşkil edirdi. Onlar maaf və tyuldarlar tərəfindən göndərilən dəstələrdən ibarət idi. Xanlıqların mərkəzi olan şəhərlər sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri olmaqla yanaşı mədəni mərkəzlər idilər. Şəhərlərdə olan mədrəsələrdə ərəb və fars dillərində dərslər aparılırdı, əsas yeri dini fənlər tuturdu. Mədrəsələrdə təhsil alan Azərbaycan ziyalıları içərisində şeirə maraqlı daha güclü idi. Elm sahəsində elə bir irəliləyiş nəzərə çarpmır. Görkəmli coğrafiyaşünas - səyyah Zeynalabdin Şirvani və tarixçi Əbdülrəzzaq bəy bu dövrdə yaşayıb-yaratmışlar. Azərbaycan ədəbiyyatında iki cərəyan - xalq və saray ədəbi cərəyanları mövcud idi. Birinci cərəyanın nümayəndələri xalqın istək və arzularını əks etdirdiyi halda, ikinci cərəyan hakim sinfin həyatını mədh edirdi. Şifahi xalq yaradıcılığı və aşığı şəri inkişaf edirdi. Azərbaycan ədəbiyyatı və dili tədricən xarici sözlərdən təmizlənirdi. Füzuli ənənələrini davam etdinə, aşığı yaradıcılığında bəhrələnən bir sıra şairlər yetişirdi. XVIII əsrin II yarısında görkəmli şairlər - Arif Təbrizi, Arif Şirvani, Ağa Məkiş Şirvani, Nəbi, Baba Şirvani, Xəstə Qasım və başqaları olmuşlar. XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Vidadi və Vaqif olmuşdur. Onun «Vaqif», «Çoxdandır», «Durnalar», «Ağlarsan» və s. şeirləri böyük əhəmiyyətə malikdir. Vaqifin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi mərhələ təşkil edir. O, realizm ədəbi cərəyanı səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. Vaqif yaradıcılığında əsas yeri məhəbbət mövzusu tutmuşdur. Onun gözəllərə həsr etdiyi şeirləri real həyatdan alınmışdır. Vaqifin dili sadə, tərəvətli və aydın idi. Şairin bir sıra şeirlərində ədalətsizlik, zorakılıq tənqid olunmuşdur. XVIII əsrdə Azərbaycanda incəsənətin musiqi, rəssamlıq, memarlıq sahələri inkişaf etmişdir. Aşığı yaradıcılığı yüksək mərhələyə qalxmışdır. 1762-ci ildə Şəki xan sarayı tikilmişdir. Şuşada, bir sıra maraqlı memarlıq abidələri tikilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. T.Əliyev, P. Ağalarov, E. Hüseynov, K. Əsədov, R. Məmmədov. Bakı 2017

2 . P. Ağalarov, N. Quliyev, R. Hətəmov, F. Babayev, E. Qasımov. Bakı 2018